

PhD konferencia

**A Tudomány Napja tiszteletére rendezett
konferencia tanulmányaiból**

2009. november 09.

Szerkesztő:
Kötél Emőke

Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
Budapest 2010

A kötet az Oktatási és Kulturális Minisztérium által támogatott
konferencia előadásainak válogatását tartalmazza

A kötet szerzői:

Ágoston Palkó Emese, Barta Viktória, Ferenc Viktória, Ladányi Krisztina,
Magyari Sára, Mészáros Attila, Molnár Georgina, Novák Anikó, Rác lóvia,
Vince Tímea, Zsigmond Adél

A kötetben megjelent tanulmányok tartalmáért a szerzők vállalják a felelősséget.

A kötet tanulmányait lektorálta:

Horváth Györgyi, Mandel Kinga, Nádor Orsolya, Papp Sándor, Tátrai Zsuzsanna

Tördelő:

Szabó Viktor

Felelős kiadó:

Dr. Hatos Pál

ISBN 978 - 963 - 88739 - 5 - 8

TARTALOM

A konferencia programja.....	3
------------------------------	---

SZOCIOLÓGIA, OKTATÁSPOLITIKA, POLITOLÓGIA SZEKCIÓ

Ferenc Viktória: Nyelvek a felsőoktatásban Bologna fényében.....	12
---	----

NÉPRAJZTUDOMÁNYI SZEKCIÓ

Molnár Georgina: Keresztelési és lakodalmi szokások Beregújfaluban.....	29
--	----

Ladányi Krisztina: A névcúfolók elemzése mondattani szempontból.....	39
---	----

Ágoston Palkó Emese: Családszerkezeti kutatás Sztánán.....	50
---	----

IRODALOMTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Novák Anikó: „Wilhelm és társai én vagyok” Tolnai-alteregók nyomában.....	58
--	----

Zsigmond Adél: Emlékezet, történelem és amatőr film viszonya Forgács Péter <i>Von Höfler vagyok (Werther-variáció)</i> című filmjében.....	66
---	----

NYELVÉSZET / FILOZÓFIA SZEKCIÓ

Magyari Sára: A barát–ellenség nyelvi képe a magyar és román nyelvben.....	74
---	----

Barta Viktória: Toponímiai változások a XX. századi Ugocsa megyében.....	90
---	----

Mészáros Attila: Információs transzfer az oktatásban. Web-2.0-alkalmazások gyakorlati lehetőségei (felső)oktatási intézményekben.....	98
--	----

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK / MŰSZAKI TUDOMÁNYOK / ORVOSTUDOMÁNY SZEKCIÓ

Vince Tímea: Ásott talajvízkutak és a Vérke-csatorna szennyezettségének vizsgálata Beregszászban.....	109
--	-----

Rác Livia: Kell-e a számvitel a lean-rendszerekben?.....	125
---	-----

A KÖTET SZERZŐI.....	140
----------------------	-----

PHD-KONFERENCIA A TUDOMÁNY NAPJA TISZTELETÉRE

2009. november 09.

Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiumi Igazgatóság

PROGRAM

08.00-tól **Regisztráció**

09.00 **Megnyitó** (*Színházterem*)

Kucsera Tamás – *Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyarok Titkársága, vezető tanácsos*

dr. Lauter Éva – *Balassi Intézet főigazgatója*

Tarnóczy Mariann – *Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyarok Titkársága, titkárságvezető; Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság titkára*

09.30 – 12.00 **Szekcióülések**

12.00 – 14.00 **Ebédszünet**

14.00 – 17.40 **Szekcióülések**

17.40 **Plenáris ülés – szekcióvezetők értékelése** (*Színházterem*)

18.00 **Filmvetítés** („Az Igaz és Szép palotája” – készült az MTA megbízásából, 2009, szerkesztette: Pekár István)

A konferencia támogatója az Oktatási és Kulturális Minisztérium

KÖNYVTÁR

Néprajztudomány szekció – levezető elnök: **Dr. Tátrai Zsuzsanna**, *Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet Folklór Osztály, tudományos főmunkatárs*

Irodalomtörténet szekció – levezető elnök: **Dr. Horváth Györgyi**, *BTK Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományok Tanszékének és a Balassi Intézet Hungarológia Tagozatának oktatója*

2. TEREM

Történelemtudomány szekció – levezető elnök: **Dr. Fedinec Csilla**, *Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet, tudományos munkatárs*

Szociológia, oktatáspolitikai, politológia szekció – levezető elnök: **Dr. Mandel Kinga** *Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet, tudományos munkatárs; a Nyugat-magyarországi Egyetem Művészeti, Nevelés- és Sporttudományi Kar Andragógia Tanszék, docens*

3. TEREM

Nyelvészet / Filozófia szekció – levezető elnök: **Dr. Nádor Orsolya**, *Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszék, habilitált egyetemi docense*

Természettudományok / Műszaki tudományok / Orvostudomány szekció – levezető elnök: **Dr. Papp Sándor**, *ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Földrajztudományi Központ Környezet- és Tájjöldrajzi Tanszék, egyetemi docens*

Szegi Péter Semmelweis Egyetem Gyógyszertudományok Doktori Iskola

Történelemtudomány szekció

Elnök: Dr. Fedinec Csilla

- 09.30 – 09.50 Pakó László: A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás fejedelemség-korban
- 09.50 – 10.10 Szakál Imre: A csehszlovák kormány nyelvpolitikai rendelkezései és azok hatása Podkarpatska Rus-ban 1919 és 1939 között
- 10.10 – 10.30 Ilnicki Beáta: Német telepesek a Munkács–Szent Miklós uradalomban a Rákóczi szabadságharc után
- 10.30 – 10.50 SZÜNET
- 10.50 – 11.10 Orbán Marianna: Kárpátaljai református lelkészek lágerélményei
- 11.10 – 11.30 Császár István: A brezsnyevi időszak társadalmának képe Kárpátalján a korabeli helyi magyar sajtó alapján
- 11.30 – 11.50 A szovjetrendszer kiépülése Kárpátalján az ukrán szakirodalom tükrében
- 11.50 – 12.10 Szemák-Neubauer Mária: A műemlékvédelem szervei és tevékenységei Ukrajnában
- 12.10 – 14.10 EBÉDSZÜNET

Szociológia, oktatáspolitikai, politológia szekció

Elnök: Dr. Mandel Kinga

- 14.10 – 14.30 Milován Orsolya: Nemzetfogalom jobbról-balról
- 14.30 – 14.50 Szöcs Krisztina: A közép-európaiság tapasztalata
- 14.50 – 15.10 Mihály Emőke: Az Európai Unió kihívásai és a munkanélküliség problémája Romániában
- 15.10 – 15.30 SZÜNET
- 15.30 – 15.50 Balogh Lívia: Magyar óvodák Kárpátalján a független vizsgaközpontok árnyékában

15.50 – 16.10 Ferenc Viktória: Nyelvek a felsőoktatásban Bologna fényében

Néprajztudomány szekció

Elnök: Dr. Tátrai Zsuzsanna

- 09.30 – 09.50 Dranik Réka Julianna: A boszorkányokkal kapcsolatos sztereotípiák a késő középkori és kora újkori kultúrában
- 09.50 – 10.10 Sass Szilvia: Lakodalmas szokások a borzsovai pravoszlávok körében
- 10.10 – 10.30 Molnár Georgina: Lakodalmi és keresztelési szokások szülőfalumban, Beregújfaluban
- 10.30 – 10.50 SZÜNET
- 10.50 – 11.10 Szennyes Andrea: húsvéti pászkaszentelés a kárpátaljai magyar görög katolikusok körében Makkosjánosi tükrében
- 11.10 – 11.30 Ladányi Krisztina: A névcsőfólok elemzése mondattani szempontból
- 11.30 – 11.50 Ágoston Palkó Emese: Családszerkezeti kutatás Sztánán
- 12.00 – 14.00 EBÉDSZÜNET

Irodalomtudomány szekció

Elnök: Dr. Horváth Györgyi

- 14.00 – 14.20 Körtvélyesi Klaudia: Egy európeér a kultúrák közötti párbeszédért a szlovákiai magyar irodalomban
- 14.20 – 14.40 Nagy Zoltán: Szekfü Gyula és az „erdélyi szellem”
- 14.40 – 15.00 Bárány Béla: „Mágikus erejű” eszközök művészi hatása Vaszilij Grosszman *Élet és sors*, illetve Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében
- 15.00 – 15.20 SZÜNET

- 15.20 – 15.40 Temető Krisztina: Balla D. Károly antropológiai nézetei a *Szembesülés* című regény tükrében
- 15.40 – 16.00 Novák Anikó: „Wilhelm és társai én vagyok” Tolnai-alteregők nyomában
- 16.00 – 16.20 Zsigmond Adél: Emlékezet, történelem és amatőrfilm viszonya Forgács Péter *Von Höfler vagyok (Werther-variáció)* című filmjében

Nyelvészet/Filozófia szekció

Elnök: Dr. Nádor Orsolya

- 09.30 – 09.50 ifj. Szilas László: Magyar nyelvünk, mint magyar megmaradásunk záloga
- 09.50 – 10.10 Magyari Sára: A barát–ellenség nyelvi képe a magyar és román nyelvben
- 10.10 – 10.30 Barta Viktória: Toponímiai változások a XX. századi Ugocsa megyében
- 10.30 – 10.50 SZÜNET
- 10.50 – 11.10 Nagy Enikő: idegen nyelvi kompetenciák fejlesztése gyermekirodalom segítségével
- 11.10 – 11.30 Márku Anita: Kárpátaljai magyarok kódváltási stratégiái
- 11.30 – 11.50 Szántó Biborka: A színesztézia mint szimbolikus kapcsolat
- 11.50 – 12.10 Szabó Levente: kognitív és neurális tudatmagyarázatok. Daniel C. Dennett és Antonio Damasio tudatelméleteinek kritikai összevetése
- 12.10 – 14.00 EBÉDSZÜNET
- 14.00 – 14.20 Mészáros Attila: Információs transzfer az oktatásban. Web-2.0 alkalmazások gyakorlati lehetőségei (felső)oktatási intézményekben

Természettudományok/Műszaki tudományok/Orvostudomány szekció

Moderátor: Papp Sándor, Szegi Péter

- 14.20 – 14.40 Takarics Béla: 3D Internet alapú kognitív infokommunikáció
- 14.40 – 15.00 Póth Miklós: Interpolációs módszerek összehasonlítása a képtartományban és a frekvenciatartományban
- 15.00 – 15.20 SZÜNET
- 15.20 – 15.40 Ambrus Tünde: Ha a vidék szab a turizmusnak teret – a tér sajátosságából építkező vidéki turizmus értelmezése
- 15.40 – 16.00 Kész Attila: Geomorfológiai szintek kimutatása völgyi keresztmetszet és tömbkeresztshelvény segítségével a Borzsa vízgyűjtő területén
- 16.00 – 16.20 Vince Tímea: A Vérke-csatorna és talajvíz kutak szennyezettségének vizsgálata Beregszászban
- 16.20 – 16.40 Beer Adrián: Parlagi-sas-védelmi program a Fruska Gora Nemzeti Park területén
- 16.40 – 17.00 SZÜNET
- 17.00 – 17.20 Rác Livia: Kell-e számvitel a lean-rendszerekben?
- 17.20 – 17.40 Kurkó Ibolya: Kis molekulájú heterociklusos vegyületek tumorgátló hatásának vizsgálata K-Ras mutáns tüdő adenokarcinóma sejtvonalakban

**Szociológia, oktatáspolitikai,
politológia szekció**

Nyelvek a felsőoktatásban Bologna fényében

A bolognai folyamat mára közismert reformfolyamattá vált Európa számos országának felsőoktatásában. Szinte nincs olyan szereplője a (felső)oktatási szférának és az akadémiai életnek (legyen az hallgató, oktató, rektor vagy oktatási miniszter), aki ne találkozott volna vele valamilyen formában. S mivel általában egy-egy szereplő csak a folyamat rá vonatkozó részét éli meg, azzal kapcsolatban vannak tapasztalatai, előfordul, hogy ezt az egyébként komplex és sokak számára megfoghatatlan reformot (vagy reformok összességét) leegyszerűsítve, annak egy-egy belső célkitűzésével azonosítja, mint a kétciklusú képzésre való átállás, a kreditrendszer bevezetése vagy a minőségbiztosítási rendszerek alkalmazása. A bolognai folyamat azonban, ha komplex egészként vizsgáljuk, jóval túlmutat ezen a leegyszerűsített szemléleten. Hiszen Európa legnagyobb 21. századi oktatási reformjáról beszélünk, melynek hivatalos időkeretei 1999. június 19-től, azaz a Bolognai Nyilatkozat aláírásától a 2010-re kitűzött egységes (nek megálmodott) Európai Felsőoktatási Térség megvalósulásáig terjednek.¹ Az emberi fejlődéshez elengedhetetlen tudásalapú Európa, az európai oktatási rendszer nemzetközi versenyképességének megvalósítását az alábbi hat kiemelt közösségi cél mentén határozták meg:

1. A képzési rendszer reformja, melyen belül a diplomák és fokozatok elismertetése és összehasonlíthatósága lehetővé válik (diplomamelléklet);
2. A kétciklusú képzési rendszer bevezetése;
3. Kreditrendszer kialakítása;
4. Hallgatói, kutatói, oktatói és adminisztratív dolgozói mobilitás biztosítása az egyenlő esélyek elve alapján;
5. Minőségbiztosítási rendszer;
6. Európai vonatkozások beépítése a felsőoktatásba.

A reform elindulásával az érintett országok oktatási miniszterei két évente találkozókon vesznek részt, ahol megvitatják a folyamat aktuális állását, illetve újabb prioritásokat, feladatokat fogalmaznak meg. Így az évek során a célok kibővültek, illetve nem mindig ugyanolyan intenzitással voltak képviselve. Papp Z. Attila (2007: 49) egy, a bolognai folyamatról készült jelentés² alapján összeállított táblázatából látható, hogy 1998 és 2007 között hogyan s milyen intenzitással változtak az egységes Európai Felsőoktatási Térség kulcsfogalmai, s ezzel együtt célkitűzései is. Látnunk kell, például, hogy míg 1998-ban Sorbonne-ban egyetlen említés sem esik a minőségbiztosításról, s Bolognában is csupán egyszer hangzik el ez a fogalom, addig a bergeni találkozóra

1 A folyamat kulminációja tehát idén várható (bár nagy valószínűséggel 2010 után sem zárul le minden szinten), ezért végleges elemzéssel e percben nem tudunk szolgálni, csupán a reform mögött álló 10 év távlatából fogalmazhatjuk meg következtetéseinket.

2 http://www.aic.lv/bologna2007/presentations/P_Zgaga_report_present.pdf

(2005) immár ez az egyik leginkább tárgyalt téma. A 2 (3) ciklusú képzéssel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy 2001 és 2003 között ugrásszerűen megnőtt a téma népszerűsége a miniszteri konferenciákon, 2005-ben viszont valamelyest visszaesni látszik. Visszaesés tapasztalható a mobilitás és az életen át tartó tanulás, mint tárgyalt téma terén is, amelynek háttérében minden bizonnyal az említett területeken való előrehaladás áll.

Európai Felsőoktatási Térség kulcsfogalmai	Sorbonne (1998)	Bologna (1999)	Prága (2001)	Berlin (2003)	Bergen (2005)
Mobilitás	3	4	8	8	7
Diplomák és tanulmányi időszakok elismerése	4	1	4	8	13
Minőségbiztosítás	0	1	9	11	13
2 (3) ciklusú képzés	4	5	3	12	8
Képesítések átfogó kerete	1	0	1	5	10
Attraktivitás	1	1	6	3	4
Foglalkoztathatóság	1	2	2	2	2
Életen át tartó tanulás (LLL)	0	1	5	4	2
Tanulmányi eredmények és (kimeneti) kompetenciák	0	0	0	1	2
Korábbi tanulmányok elismerése	0	0	0	1	1

Mivel az oktatás, melynek megreformálására a bolognai folyamat törekszik, megvalósíthatatlan valamely közvetítő nyelv nélkül, maga a folyamat sem lehet nyelvileg semleges. A fentebb felsorolt célok mindegyike komoly nyelvi kihívást jelent a résztvevő egyetemek számára, melyek annál inkább fokozódnak, minél több ország felsőoktatását kell (nyelvileg is) harmonizálni. Hiszen például ahhoz, hogy a fokozatok összehasonlíthatósága, kölcsönös elismertetése megtörténhessen, ki kell jelölni azt a közös nyelvet (vagy nyelveket), amelyen az oklevélmellékleteket kiállítják; a mobilitás megvalósulásához olyan kommunikatív és szakmai nyelvtudással kell a diákokat, oktatókat és adminisztratív dolgozókat felvértezni, amely lehetővé teszi számukra, hogy más országokban, illetve más országok számára elérhetően is képesek legyenek effektíven adminisztrálni, órákon részt venni, oktatni, vagy kutatásokat végezni. Ugyanakkor a mobilitás lehetőségének megteremtéséhez az is hozzátartozik, hogy

az egyetemeknek is kínálniuk kell az államnyelvtől eltérő nyelvű kurzusokat, ehhez pedig idegen nyelven oktatni tudó tanárookra, elérhető idegen nyelvű szakirodalomra van szükség.

A miniszteri tanácskozások közleményeit elemezve (2001 Prága, 2003 Berlin, 2005 Bergen, 2007 London, 2009 Leuven)³ azt láthatjuk, hogy bár az Európai Unió a deklarációk szintjén⁴ a többnyelvűség mellett foglal állást, annak támogatására ösztönzi tagállamait, mégis, egy ilyen fontos kérdésben, mint a felsőoktatás reformja, nyelvi kérdésekről explicit módon nem történik említés. Ehelyett inkább egy *laissez faire* típusú nyelvpolitikával szembesülhetünk, ahol a csatlakozott államok egyéni felelősségére van bízva, hogy milyen mértékben engedik felsőoktatásukban a nemzetközi és nemzeti, valamint kisebbségi nyelvek arányát megoszlan.

A bolognai folyamat földrajzi kereteit (tehát az egységes Európai Felsőoktatási Térség határait) illetően érdekes fejleményeknek lehetünk tanúi, ha a kezdeti elképzeléseket és a jelenlegi helyzetet összevetjük. 1999-ben Bolognában 29 ország oktatási miniszterei, közöttük az Európai Unió alapító tagállamainak képviselői szövetkeztek azzal a céllal, hogy kialakítsák az „európai felsőoktatás” márkanévét (Tomusk, 2008: 280), hogy a világ legjobb (amerikai) egyetemeivel versenyképessé tegyék egyetemeiket, ezáltal pedig az egész világ számára vonzóvá váljanak. Az eredeti elképzelés azonban sokat torzult az elmúlt évek során, s vele együtt a márkanév is sérült, amikor az aláíró országok száma rövid idő alatt 29-ről 46-ra gyarapodott, közöttük olyan kelet-európai (történeti és oktatási szempontból is eltérő hátterű), illetve nem EU tagállami státuszú országokkal (19), mint Oroszország vagy Ukrajna. Ezzel a bővítéssel a bolognai folyamat egyik legnagyobb kihívása formálódott meg: összeilleszteni két (vagy akár több) nagyon össze nem illő rendszert – „Nyugatot” a „Kelettel” (Tomusk, 2008: 272). Mindezt azzal a háttértényezővel is számolva, hogy a nem tagállamok elkötelezettsége a folyamat felé nem olyan erős, mint a tagállamoké, továbbá lehetőségeik is korlátozottabbak a reformok azonos szintű végrehajtására nézve.

A bővítések következtében kialakult helyzetben ma már senki sem tehet úgy, mintha a megálmodott egységes térség valóban egyenlően magas európai színvonalat képviselne Oxfordtól Szentpétervárig, Cambridge-től Ankaráig. Inkább úgy képzelhetjük el a bolognai folyamathoz csatlakozott országokat Tomusk (2008) szerint, mintha azok egy lejtőn helyezkednének el, a csúcson a brit felsőoktatással (mely már a Bolognai Nyilatkozat aláírásakor olyan volt, amilyenre a többieknek 2010-re válniuk kellett), a lejtő alján pedig a kelet-európai egyetemeket találjuk.

3 A dokumentumokat lásd a bolognai folyamat hivatalos honlapján: The Official Bologna Process website 2007-2010, Ministerial declarations and Communiqués: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/declarations_communiques.htm

4 Az Európai Unió nyelvpolitikai ajánlásait lásd az alábbi honlapon: http://ec.europa.eu/education/languages/eu-language-policy/index_hu.htm

„Kelet” és „Nyugat” bologna-implementációjának különbségét nyelvi szinten is tetten érhetjük, ugyanis míg Nyugat-Európa az angol nyelv járványszerű terjedésétől szenved (Phillipson, 2006), addig Kelet-Európában, egyelőre, hiányzik az a közvetítő nyelv, amelyre alapozva kialakíthatóak lennének a kurzus kínálatok.⁵

Azt a tényt, hogy miért ilyen alacsony a kelet-európai államok felsőoktatásának presztízse, s hogy miért ilyen rossz a fiatalok nyelvismerete, történeti kontextusban értelmezhetjük csak. Kérdéseink megválaszolásának alapja az, hogy a felsőoktatás bolognai reformja ebben a régióban csupán része egy átfogóbb folyamatnak: a rendszerváltozásnak (Kozma – Rébay, 2008: 8, Kozma, 2008: 287). A régió több országa csupán a 90-es években vált függetlenné, s a felsőoktatás expanziója is csupán ebben az időszakban kezdődött meg. Az önállósodás és a töredezett felsőoktatás⁶ újraépítésének folyamata még be sem fejeződött egyes országokban, amikor a 2000-es években már az egyre erőteljesebb európai nyomás, az európai trendekhez való igazodás érezteti hatását, szorosan ráfonódva a rendszerváltás folyamatára. S mivel a régió kormányzatainak viszonya a rendszerváltáshoz más és más stádiumban van, a bolognai folyamat keretében olyan felsőoktatási reformokat foganatosítanak az egyes országok, amelyek az adott rendszer szükségleteit szolgálják elsősorban, s csak iránymutatóként szolgál számukra a Bolognai „fedőnév”.

A rendszerváltás utáni időszakra esik a kárpát-medencei határon túli magyar közösségek önálló felsőoktatásának kialakulása is. A zárt politikai rendszerek felbomlása után, amikor a kisebbségi jogok kiszélesedtek Közép-Európában, a nemzeti nyelveken folyó felsőoktatás terjedése mellett a magyar kisebbségi régiók mindegyikében (Erdélyben, Felvidéken, Vajdaságban, Szlovénia és Horvátország magyar lakta részein, illetve Kárpátalján is) megfogalmazódott az igény a magyar nyelvű felsőoktatás megteremtésére, többek között nem (csak) állami, hanem önálló magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmények alapítása révén. Az intézmények alapítása mögött érezhető annak a kisebbségi politikai elitnek a szerepvállalása, amelyiknek az előző rendszerekben nem voltak lehetőségei és eszközei, hogy saját közössége olyan égető igényeit, mint a felsőfokú képzéssel rendelkezők alulreprezentáltsága, az anyanyelvű oktatás kiterjesztése a felsőoktatásra, illetve értelmiségi réteg kialakítása, kielégítse.

Azok az országok, ahol ezek a magyar nyelven oktató egyetemek, főiskolák, karok, tanszékek létrejöttek, mára mind csatlakoztak a bolognai folyamathoz, tehát mindnyájan részeseivé váltak az egységes (nek megálmodott) Európai Felsőoktatási Térségnek. Azonban ezekben az országokban más-más szinten tart a rendszerváltás, s

5 Kárpátalján, például, a magyar közösség körében az egykori lingua franca, az orosz már csak az idősebb generáció esetében tölti be eredeti funkcióját, míg a fiatalabbak angol nyelv ismerete túl alacsony szintű ahhoz, hogy az oktatás hatékony eszközeként szolgálhasson a felsőoktatásban, vagy hogy a diákcsera programok reális célként jelenjenek meg a régiói hallgatói számára (Csernicskó, 2009:76, Orosz, 2007: 278).

6 Több kelet-európai ország a rendszerváltás előtt egy más államforma kötelékébe tartozott (Ukrajna a Szovjetunió, Szerbia Jugoszlávia, Szlovákia Csehszlovákia része volt), amely államforma megszűnésével a kialakított felsőoktatási rendszer is feldarabolódott.

az azt követő konszolidációs periódus (Kozma, 2008:310 idézi Fergusont, 2003, 2006). Maguk a kisebbségi nyelven oktató intézmények is eltérő helyzetűek, ugyanis, míg egyeseknek sikerült betagozódniuk az állami felsőoktatás rendszerébe, úgy másoknak (főleg az új alapítású magyar tannyelvű magánintézményeknek) nem teljesen. A nemzeti felsőoktatásba való integrálódás pedig lényegesen meghatározza azt, hogy az adott intézmény profitálni tud-e a bolognai folyamatból, vagy annak bevezetése az intézmény elszigetelődését eredményezi (Kozma, 2008:310).

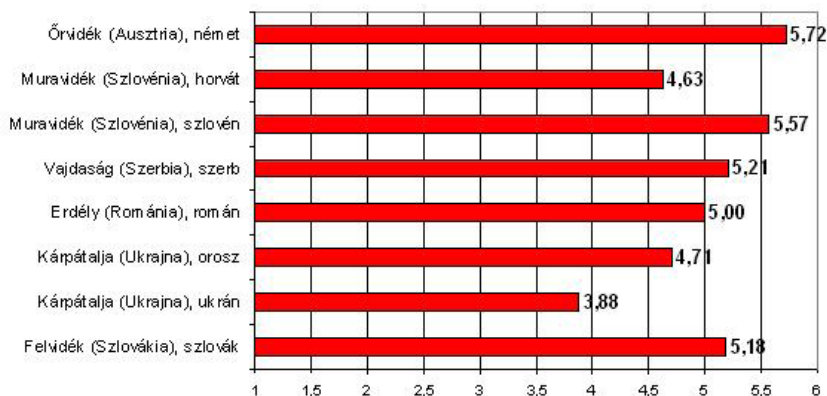
A leírtakat csak súlyosbíthatja a nyelvi tényező, hiszen, ahogyan fentebb már szó volt róla, a bolognai folyamat bevezetése az egynyelvű, többségi felsőoktatási intézmények számára is komoly nyelvi kihívásokat jelent, egy kisebbségi nyelven oktató egyetem vagy intézmény esetében pedig mindez fokozottan jelentkezik. Egy kanadai filozófus Will Kymlicka (Kymlicka – Krizsán, 1997) gondolatmenetét alkalmazva az oktatás nyelvének kérdésére, megállapíthatjuk, hogy ahogyan az egyes államok etnokulturális és nyelvpolitikai semlegessége megvalósíthatatlan, úgy egy egyetem sem maradhat semleges a nyelv kérdésében. Főként akkor nem, ha kisebbségi egyetemről van szó, azaz olyanról, mely deklaráltan küldetésének tekinti a kisebbségi nemzeti nyelv és identitás fennmaradásának elősegítését, az értelmiségi utánpótlás nevelését, ugyanakkor a szakmai és tudományos színvonal biztosítását, az integráció és mobilitás lehetőségének megteremtését.

Érdekes azt is észrevennünk, hogy bár az Európai Felsőoktatási Térség keleti felében számos kisebbség képviselteti magát, s némelyiknek (mint például az említett magyaroknak is) jól szervezett felsőoktatási infrastruktúrája is van, a bolognai folyamat egyetlen dokumentumában sem foglalkozik ezen intézmények különleges státuszával. A kisebbségi oktatás kérdését az egyes felsőoktatási rendszerek belső problémájaként definiálják (Kozma, 2008:307).

Mivel az Európai Uniónak nincs egységesen alkalmazott oktatás- vagy nyelvpolitikája, a többségi államok céljai pedig minden bizonnyal eltérőek a kisebbségek saját céljaitól, a kisebbségi nyelven oktató egyetemek ebben a nagy európai átalakulásban csupán magukra számíthatnak: „...ezt az átalakulást csak úgy tudják túlélni, – úgy tudják megtalálni helyüket és szerepüket az egységesülő Európai Felsőoktatási Térségben –, ha sikerül beilleszkedniük, akár eddig szerzett jogaik föladása árán is. Aki kimarad, az lemarad.” (Kozma, 2008:311)

Az alkalmazkodásnak nemcsak a felsőoktatási rendszerekhez való igazodás, hanem a nyelvi kérdéseket érintő stratégia kidolgozása is része kell, hogy legyen. A rendszerváltást követő eufóriában hatalmas eredménynek számított az anyanyelven folyó felsőoktatás lehetőségének megteremtése. Napjaink „határtalan” európai felsőoktatásában azonban az egy (nem nemzetközi) nyelven való értelmiségképzés már elavult, tegnapi gondolatnak számít. Ha ezek a kisebbségi nyelvű képzések valóban azért szerveződtek, hogy versenyképes magyar kisebbségi értelmiségieket képezzenek, akkor nincs más választásuk, mint a kritikus tömeget megmozgató európai trendekhez való csatlakozás: többnyelvű képzés szervezésével.

A többnyelvű egyetemi képzésre annál is inkább égető szüksége van a Kárpát-medencében élő fiataloknak, mert nyelvtudásuk sem az államnyelv, sem valamely idegen nyelv terén nem kielégítő.

1. ábra. Kisebbségi magyarok nyelvismeretének foka (átlagok, önbevallás)

Forrás: Cserniczkó, 2009

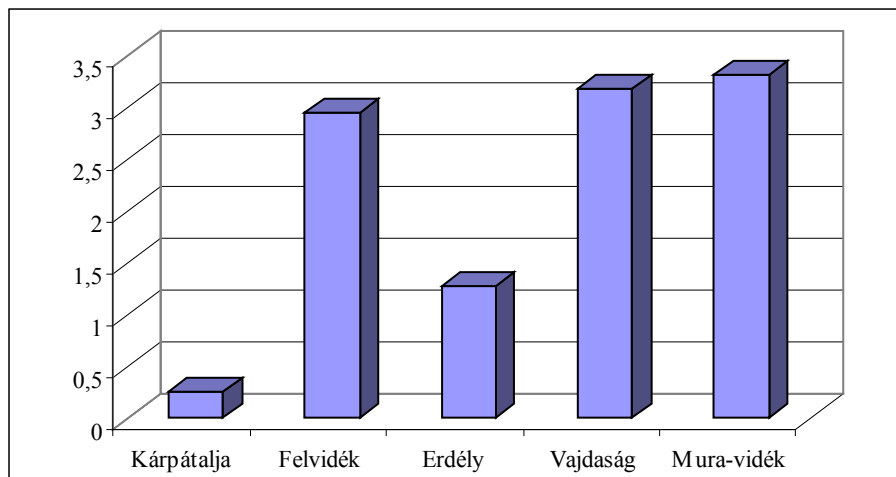
Az ábra *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* c. kutatási program adatai alapján készült, 1996-os adatok

7: anyanyelvi szinten, **6:** nagyon jól, **5:** jól, **4:** nem nagyon jól,

3: alig néhány szót, **2:** nem beszélek, csak értek, **1:** sehogy

Az 1. ábra jól szemlélteti, hogy bár átlagosan jól (5-ös érték a 7-es skálán) beszélnek a külhoni magyarok az adott államnyelvet, de előfordul az is, mint a kárpátaljai magyarok esetében az ukránnal, hogy a közösség csak nagyon gyenge kompetenciákkal rendelkezik az államnyelvet illetően. Illetve azt is érdemes megjegyezni, hogy még a legmagasabb szintű államnyelvtudással rendelkező övidéki magyarok esetében sem beszélhetünk nagyon jó (6-os érték), csak ahhoz közeli nyelvtudással.

A következő ábrán azt láthatjuk, hogy a helyzet az egyes idegen nyelvek ismerete terén még az előzőekben ismertetett államnyelvtudást is alulmúlja.

2. ábra. Kárpát-medencei magyarok idegennyelv-tudásának átlaga önbevallás alapján
Forrás: Beregszász

Az ábra *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* c. kutatási program adatai alapján készült, 1996-os adatok.

6: anyanyelvi szinten, **5:** nagyon jól, **4:** jól, **3:** nem nagyon jól,
2: alig néhány szót, **1:** nem beszélek, csak értek, **0:** sehogy

Láthatjuk, hogy ebben az esetben egy hatszintű skálán kellett az adatközlőknek saját nyelvtudásukat értékelni, de az idegen nyelvek terén a legmagasabb értékek is csupán néhány tizeddel haladják meg a „nem nagyon jól”-t jelölő 3-as szintet. A legrosszabb eredményt ebben az esetben is Kárpátalja produkálta, ahol az adatközlők gyakorlatilag egyetlen idegen nyelvet sem beszélnek. Ugyanakkor Erdély sem marad le sokkal a maga 1,1-es („nem beszélek, csak értek”) értékével.

A Kárpát-medencében élő magyarok nyelvtudásának alacsony szintjét azért tartottuk fontosnak bemutatni, hogy alátámasszuk Hushegyi Gábor megjegyzését, miszerint a legtöbb átlag diák és oktató nem képes a bolognai folyamat kínálta lehetőségekkel élni: „Egyértelmű, hogy a standard középiskolai képzésben résztvevő egyetemi hallgatók kisebb számban élvezhetik a bolognai folyamat adta lehetőségeket, az esélyegyenlőséget csak a többnyelvű képzés felé nyitás szavatolhatja.” (Hushegyi 2006:93)

A többnyelvű képzés lehetőségeiről: Kárpátalja példája

Az előző diagramok alapján belátható, hogy releváns kérdéseket feszegetünk, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kisebbségi magyar közösségek oktatása (ezen belül felsőoktatása) hogyan járul hozzá a diákok állam és idegen nyelv tudásának javításához. Kárpátalja esete pedig láthatóan a többi régiót is felül-, pontosabban alulmúlja, mind az államnyelv, mind pedig az egyes idegen nyelvek ismerete terén. Ez az eredmény azonban nem csak azt jelzi, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok nem tudnak majd bekapcsolódni az egységes Európai Felsőoktatási Térség pozitív folyamataiba, hanem azt is előrevetíti, hogy saját államukon belül sem lesznek képesek az integrációra. Ezért pont ebben a régióban lenne szükséges a leginkább odafigyelni a nyelvi kérdésekre.

Kárpátalja magyar tannyelvű felsőoktatási intézményei⁷ körében végeztem kutatást tannyelvi és nyelvoktatási kérdések kapcsán 2009 tavaszán.⁸ A kutatás tapasztalatai nem túl biztatóak előző megállapításaink fényében, ugyanis a vizsgált intézményeinek nyelvi gyakorlata a tudatos tannyelvpolitika kidolgozásának elhanyagolásával nem tud effektíven hozzájárulni a kisebbségi diákok többnyelvűségéhez, teljes körű integrációjához, illetve európai mobilitásához.

Ami az intézmények ukrán nyelvoktatását illeti, első lépésben egy nagyon fontos problémával találjuk szembe magunkat, hiszen minden adatközlő elismerte, hogy azok a diákok, akik magyar középiskola után kerülnek be az egyetemre, igen alacsony szintű államnyelvtudással rendelkeznek. Ennek okai összetettek, de leginkább a középiskolai államnyelv-oktatásra vezethetőek vissza, amit nem a legmegfelelőbb módszerekkel, tananyagokkal, alacsony hatékonysággal végeznek (Beregyszási–Cserniczkó, 2005; Cserniczkó, 2001). Egyrészt ez azt jelenti, hogy hiába szükséges a magas szintű államnyelvi szaknyelvi kompetencia eléréséhez egyes tárgyak ukrán nyelven való oktatása, a diákok nyelvismerete ezt nem teszi lehetővé. Másrészt viszont, ha a magyar nyelven oktató felsőoktatási intézmény részt kíván venni a magyar közösség társadalmi céljai közül a többnyelvűség kialakításában, akkor nem engedheti, hogy a magyar diák ugyanolyan rossz ukrán nyelvtudással hagyja el az egyetemet, amilyennel érkezett. Ennek elérése nyelvi tervezési lépéseket (nyelvoktatási stratégiát) követel meg az egyetem részéről. Ehelyett azonban egy kivételével (Rákóczi Főiskola, 2008-as stratégiája), mindenhol csak ad hoc módszerek rendszertelen alkalmazásáról (vagy csak az alkalmazás tervéről) számoltak be adatközlőim.

Az idegen nyelvek tekintetében, azonban már egyetlen intézmény sem említett nyelvoktatási stratégiát. Bár elméletben mindenki nagyon fontosnak tartotta az idegen nyelvek ismeretét, hiszen a mai világ már sokkal nyitottabb, átjárhatóbb, a gyakorlat

7 II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (Beregyszász) (továbbiakban II RFKMF), Ungvári Nemzeti Egyetem (továbbiakban UNE) Magyar Tannyelvű Humán-természettudományi Kar, Kijevi Szlavisztikai Egyetem kihelyezett tagozatának magyar szakos képzése (Ungvár), Munkácsi Humán-pedagógiai Főiskola tanító szakos magyar csoportjai.

8 A kutatást a Márton Áron Szakkollégium támogatásával végeztem (2008/09).

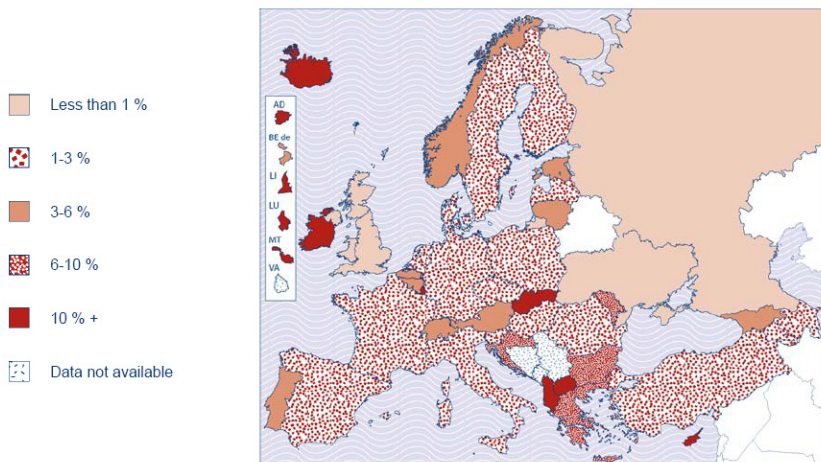
mégis azt igazolja, hogy a kifejezetten angol nyelvű szakos diákok képzésén túl, nincs miről beszámolnia adatközlőimnek, amikor az idegennyelv-oktatás mikéntjéről, a diákok idegen nyelvben elért nyelvismereti szintjéről kérdeztem őket.

A nem idegennyelv-szakos diákok nemhogy a nemzetközi szaknyelvet, de sok esetben még a beszélt nyelv alapjait sem sajátítják el egyetemi éveik alatt. Ennek hátterében az állhat, hogy a magyarországi részképzésen és Ukrajnában való tanuláson túlmutató mobilitás lehetősége még fel sem merült a kárpátaljai magyar nyelvű képzést szervezőkben, illetve a magyar diákokban. Ami igazán (s nemcsak elviekben) motiválttá tehetné az idegen nyelvek oktatásának megszervezését, az a külföldön való tanulás, vagy a munkavállalás lehetősége lenne. De amint az adatközlők válaszaiból kiderül, ma a földrajzi mobilitás még nem realitás a diákok számára. *„Magyarországon sokkal könnyebb elérni ezt... Nálunk ezt nem lehet. Nálunk nem csak úgy, hogy mehet valaki... csak esetleg Magyarországra, Szlovákiába. De nem Angliába, nem Amerikába.”* (UNE, Magyar tannyelvű Humán-természettudományi Kar, dékán). De hasonlóan fogalmaz a II RFKMF elnöke is: *„A mi diákjaink nem igazán tőkeerős diákok, akik elindulnának, s egyelőre még nem is jellemző, hogy elindulnak Nyugat-Európába.”*

Annak eldöntéséhez, hogy az alacsony határfokú idegennyelv-oktatás áll-e a mobilitás kivitelezésének hátterében, vagy épp fordítva, a mobilitás egyéb akadályai nehezítik a modern idegennyelv-oktatás térhódítását a területen, további vizsgálatok elvégzésére lenne szükség.

Az alacsony mobilitási kedvet jól szemlélteti a következő ábra is, amely egy az Európai Tanács által a bolognai folyamat 10 éves évfordulójára kiadott étékelő tanulmányból származik.

Outgoing student mobility

3. ábra. Kifelé irányuló mobilitási kedv az egységes Európai Felsőoktatási Térség államaiban
(Forrás: *Higher Education in Europe*⁹, 2009: 44)

A 3. ábra szerint Oroszország, Ukrajna és az Egyesült Királyság számolt be a legalacsonyabb (1% alatti) kifelé irányuló mobilitási részvételről. E hármas közül az Egyesült Királyság abba a csoportba is beletartozik, akik között a legmagasabb a befelé irányuló mobilitás, míg Ukrajna és Oroszország azok táborát gyarapítják, akik mind a kimenő, mind pedig a bejövő mobilitás szempontjából is 1% alatti teljesítményt produkáltak (Higher Education in Europe, 2009:43–45). Ugyanebben a tanulmányban olvashatjuk, hogy a mobilitási programok anyagi támogatásának hiánya szoros összefüggésben lehet a mobilitások alacsony számával, mint Ukrajna esetében, ugyanakkor számos más tényező is, mint az ország társadalmi-gazdasági viszonya, a vízumigényléssel járó nehézségek, illetve a megszerzett képzés elismertségével járó esetleges problémák is jelentősen korlátozhatják a mobilitást (Uo. 2009:48). Bár a dokumentum külön nem elemzi a diákok nyelvtudását, a nyelvi mutatók ismeretében mindenképpen megemlíteném a nyelvi problémákat is a lehetséges háttértényezők között.

Talán változást hozhat az ukrainai magyar diákok idegen nyelvi képzésében az a legújabb ukrainai oktatáspolitikai rendelet, amely 2010-től kötelezővé teszi a MA képzésbe jelentkező fiatalok számára a felvételi nyelvvizsgát valamely idegen nyelvből.

Az Ukrainai oktatáspolitikai új iránya és a bolognai folyamat

Természetesen, azt sem tanácsos figyelmen kívül hagynunk, hogy az állam, amelyben az előzőekben elemzett felsőoktatási intézmények vannak, hogyan értelmezi és alkalmazza a bolognai folyamatot. Hiszen, ahogyan Ruth Keeling (2004:7) állítja, a bolognai folyamat értelme a helyi értelmezésekbe és a helyi politikába ágyazódik bele.

Bár Ukrajna hivatalosan csak 2005. május 19-én, a Bergenben tartott Európai Oktatási Miniszterek konferenciáján csatlakozott a bolognai folyamathoz, de már korábban jelentkeztek az ország oktatáspolitikájában a nemzetközi folyamatokhoz való csatlakozásra utaló jelek, legalább is, ami a nyilatkozatok szintjét érinti (Orosz 2009: 129). Mindez természetesen összefügg azokkal a reformfolyamatokkal, amelyekre a fiatal országnak szüksége volt nemzeti felsőoktatása kialakítása és konszolidálása terén. Ennek első lépéseként 2001-ben fogadták el az oktatás fejlődésének Nemzeti Eseményét,¹⁰ melynek utolsó előtti fejezete a nemzetközi kapcsolatokról, valamint az oktatási rendszer integrációjáról szól. Miután kifejtik, hogy a jövőre nézve stratégiai feladatként kell tekinteni a nemzetközi képzési piacon történő, minél hatékonyabb,

9 Higher Education in Europe 2009: Development in the Bologna Process. http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/099EN.pdf.

10 Національна доктрина розвитку освіти. Затверджена Указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. Megtalálható: http://ped.sumy.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=110&catid=10:2009-05-23-07-16-48&Itemid=163

határozottabb megjelenésre (a nemzetközi kapcsolatok erősítése, az együttműködés, valamint tanár- és diákmobilitás révén), azt is kijelentik, hogy a nemzetközi oktatási térségbe történő integráció alapfeladatai az alábbiak:

1. A nemzeti érdekek prioritása;
2. A nemzet intellektuális potenciáljának megőrzése és fejlesztése;
3. A nemzetközi együttműködés béketeremtő iránya;
4. Az együttműködések rendszeres és kölcsönösen hasznos jellegének erősítése;
5. A külföldi oktatási rendszerek eredményeinek értékelése és adaptálása a nemzeti oktatási rendszer szükségleteinek megfelelően;

A felsorolt prioritások egyértelműen szemléltetik Ukrajna hozzáállását a bolognai folyamathoz: a nemzetközi integráció elsődleges célja az, hogy a haladó nemzetközi gyakorlatok adaptálása révén az állam megerősítse saját nemzeti oktatási rendszerét (Orosz, 2007:270). Nem meglepő ez a hozzáállás egy olyan ország tekintetében, amelynek nemzetépítési folyamata (az 1991-es függetlenségi nyilatkozat deklarálása és a 2004-es „narancsos forradalom” után) még ma sem zárult le teljesen. A kelet-európai országokra oly jellemző kettősség, melyben a bolognai folyamat csak egy szélesebb reformfolyamat, azaz a rendszerváltozás része, egyszersmind annak a veszélyét is hordozza, hogy a folyamatot csupán hivatkozási alapként használják ahhoz, hogy megfogalmazzák vagy elfogadtassák az épp napirenden lévő felsőoktatás-politikai döntéseket (Kozma, 2008:17). Ukrajna ebből a szempontból mintapéldának tekinthető.

A bolognai folyamathoz való igazodás 2001-es kezdeményezése azonban sokáig csak a deklarációk szintjén maradt meg, ugyanis a kialakulóban lévő elit és a szétzilált gazdaság nem tudta, vagy nem tartotta fontosnak biztosítani a kijelölt célokhoz szükséges eszközöket. Az ukrainai oktatás európaivá válása csak 2004-ben (valószínűleg az esedékes elnök-választási események hatására) kapott új lendületet, amikor már konkrét bizottságot hoztak létre a bolognai folyamat koordinálására és ellenőrzésére, továbbá kísérleti jelleggel az ország valamennyi felsőoktatási intézményében bevezették a kreditrendszert. A 2004-ben megfogalmazott javaslatok között szerepelt az a nyelvileg fontos tény is, hogy az államnyelv alkalmazására, az ukrán szaknyelv fejlesztésére a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani, s az államelnök szigorúbb ellenőrzésére van szükség ezen a téren (Orosz 2007: 272). Ez utóbbi rendelkezés jól szemlélteti, hogy az ország az európaivá válás útján a 2004-es, új lendületből csupán egy lépést tudott előre lépni, amelyet azonnal két másik lépés követett az ellenkező irányba.

A 2004-2005-ös években a bolognai folyamatnak nagy figyelmet szenteltek. A konkrét rendelkezések felgyorsították a csatlakozást, ami még nagyobb hangsúlyt kapott a narancsos forradalom után, mint az euroatlanti csatlakozást elősegítő lépés¹¹ (Orosz, 2009:129). A csatlakozással egy időben Ukrajna vállalta azt is, hogy 2010-re

11 Más kelet-európai államoknál is találkozhatunk a bolognai folyamathoz való csatlakozás effajta motivációjával, amikor a csatlakozás nem önmagáért, hanem egy távolabbi cél (EU csatlakozás) érdekében történik (Kozma 2008)

biztosítani fogja azokat a változtatásokat, amelyek révén az ország igazodik az egységes felsőoktatási térséghez (Orosz 2007:271).

2005. július 4-én Ukrajna államelnöke rendeletet adott ki Ukrajna oktatási fejlődésére vonatkozóan, amelynek célkitűzései nem sokban térnek el a 2001-es Nemzeti Eszmében foglaltaktól. Mindez azt jelzi, hogy az eltelt évek alatt nem realizálódtak a kitűzött célok és feladatok.

Amint arra a csatlakozást megelőző jelek és a jelenleg folyó politizálás is utal, Ukrajna nagyon sajátosan fogja fel bolognai csatlakozását, melynek valószínűleg az ország új nemzet és nyelvpolitikájában találjuk gyökereit. Kétarcú folyamatnak lehetünk tanúi, ugyanis „egyrésről deklarálják a felzárkózást, kapcsolódást az európai oktatási térséghez, az esélyegyenlőség megteremtését minden állampolgár számára, az oktatás demokratizálását és liberalizálását. Másrésről az ukrán nemzetállam építése ugyanilyen hangsúlyt kap, amelynek alappillére az ukrán mentalitás és kultúra erősítése az oktatás minden szintjén, minden állampolgár számára, az ukrán nyelvű oktatás egyetemessé tétele” (Orosz, 2009: 129).

Az ukrán nemzet, amely 1991-ben kisebbségből vált többségi nemzetté, s bár kezdetben (talán pont saját tapasztalatai miatt) kisebbségbarát politikát folytatott, az elmúlt években gyökeresen megváltoztatta nemzet- és nyelvpolitikai célkitűzéseit. Napjainkban ugyanis egy olyan nyelvpolitika köszön vissza a legújabb miniszeri rendeletekből, nyilatkozatokból, amelynek elsődleges célja az ukrán nyelv helyzetének megerősítése, funkcióinak kiterjesztése, akár más kisebbségi nyelvek használati körének visszaszorítása által is. Az államnyelv funkcióinak kiterjesztése során az állam kiemelt szerepet szán az oktatásnak, s azon belül a felsőoktatásnak is (Cserniczkó–Ferenc, 2009:35), s úgy tűnik, a Bolognai folyamat jó alkalmat kínál a nemzeti törekvések oktatásba való átültetéséhez.

Ez a szemlélet köszön vissza az oktatási tárca számos intézkedéséből, többek között az új felsőoktatási törvénytervezetből is. Ivan Vakarczuk, Ukrajna oktatási minisztere 2008. március 21-én az ország felsőoktatási intézményeinek vezetőivel tartott találkozóján elmondott beszédében kijelentette:

„Az oktatási és tudományos minisztérium egyik legkiemeltebb feladata az oktatás teljes mértékben államnyelven történő bevezetése a felsőoktatási intézményekben.”¹²

Ennek megfelelően már be is nyújtotta a parlament elé a felsőoktatási törvény tervezetét, melynek 5. cikkelye értelmében Ukrajnában a felsőoktatásban a tannyelv az államnyelv. Az elképzelés szerint még az idegen nyelv szakok előadásait is ukrán nyelven kellene tartani, és csak a metanyelvi példák lehetnek célnyelviek. A fenti gondolat kivitelezésének első lépéseként a tárcavezető 2008 tavaszán levélben (9-189. és 1/9-201 számú hivatalos levél) kérte az ország felsőoktatási intézményeit, hogy határidőn belül számoljanak be arról, hogy mely tantárgyakat mely nyelveken oktatnak az adott intézményekben.

12 A beszéd ukrán nyelven megtalálható: http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2008/21_03

2008. december 25-én az oktatási miniszter levélben fordult az ország valamennyi felsőoktatási intézményéhez (19/9-480. számú hivatalos levél), melyben megállapítja, hogy az ország számos felsőoktatási intézményében részben vagy teljesen nem államnyelven folyik a képzés. A bolognai nyilatkozatra, illetve az egységes európai felsőoktatási térségre (!), valamint a diákok integrációjára és mobilitására hivatkozva azt javasolja az egyetemeknek, hogy tegyenek lépéseket, melyek elősegítik, hogy Ukrajnában a felsőoktatás minél nagyobb mértékben ukrán nyelvűvé(!) válhasson. Javasolja például, hogy az eddig nem államnyelven (hanem főként oroszul) oktató tanárok hosszabb-rövidebb időre menjenek vendégtanárnak olyan egyetemre, ahol a képzés ukrán nyelvű, s cserébe intézménye fogadjon olyan vendégoktatót, aki a tárgyait államnyelven adja elő. A diákok cseréjét, rotációját is javasolja a tárcavezető. Eszerint azokból a felsőoktatási intézményekből, melyeknek nem az ukrán a tannyelve, néhány hetes, hónapos vagy szemeszteres részképzésre kell irányítani olyan intézményekbe, ahol a képzés államnyelven folyik. Arra is ösztönzi a tanárokat, hogy fokozatosan kezdjék el kidolgozni jegyzeteiket, tankönyveiket ukrán nyelven, s már a 2009 februárjában kezdődő második szemeszterben kíséreljék meg egyes óráikat ukrán nyelven tartani. Erre egyrészt az ukránnak, mint államnyelvnek a státusa, másrészt a modern tudományosságban és a felsőoktatásban betöltött szerepének emelése érdekében is szükség van.

Szintén a Bolognai folyamat részeként ismert minőségbiztosítás kapcsán fogalmaz meg a miniszter újabb sajátos ajánlásokat az ukrainai felsőoktatás számára értékelő beszédében (2009. április 22.):

- a felsőoktatásban dolgozó oktatókkal való szerződéskötés egyik kötelező feltétele legyen az előadások ukrán nyelven való megtartása;
- ukrán nyelvtanfolyamok szervezése a felsőoktatási intézményekben oktató professzorok, oktatók részére;
- az oktatók rábírása arra, hogy ukrán nyelven tartsák óráikat;
- széles körben használatossá kell tenni az ukrán nyelvű számítógépes programokat, operációs rendszereket;
- a felsőoktatási intézmények rangsorának kialakítása során egyik meghatározó mutatóként kell figyelembe venni az államnyelven oktatott tárgyak arányát, az ukrán nyelvű tankönyvekkel való ellátottságot;
- a szakdolgozatok és diplomamunkák védésének kötelezően ukrán nyelven való bevezetése;
- a külföldi hallgatók számára is kötelezően ukrán nyelven kell tartani az előadásokat.

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a 23 oldalas miniszteri beszédben egyetlen szó sem esik a kisebbségi nyelveken folyó ukrainai felsőoktatásról, s azon sem lepődhetünk meg, ha az idegen nyelvi képzésről is mindössze egyetlen bekezdésben tesz említést a miniszter. Ebből is csupán annyit tudhatunk meg, hogy mivel az idegen nyelvtudás alapjainak lerakása az iskolai oktatás feladata, a felsőoktatásnak ezen készségek továbbfejlesztése terén van csak szerepe.

A felsorolt nyelvpolitikai vonatkozású rendeletek, nyilatkozatok egyértelműen egy olyan jövőt vetítenek az ország elé, amelyben nemhogy a kisebbségek nyelveinek, de meg az olyan nagy európai közvetítő nyelveknek sem lesz szerepük, mind az angol vagy a német nyelv. Ezáltal csak még inkább elzárják a vízumokkal amúgy is elzárt országok Európától és a világ többi részétől versenyképtelenné téve az itt élőket.

Arra a következtetésre sem nehéz eljutni, hogy a bolognai folyamat bevezetését az ukrán állam saját nemzet és nyelvpolitikájának álcájaként használja fel, arra hivatkozik az európai folyamatokkal teljesen ellentétes rendelkezések bevezetésénél. Minden jel arra utal, hogy az ukrainai politikusok nem látják/nem akarják reálisan látni az Európában zajló köz- és felsőoktatási folyamatokat, a lényegi kérdések megoldása helyett nemzetállami ideológia szerinti homogenizálás zajlik, amihez a bolognai rendszert, mint az intézkedéseket legalizáló, a döntések alfáját és omegáját jelentő hivatkozási alapot használnak fel (Orosz 2009:129).

Mindez csak súlyosbítja a kisebbségi egyetemeken tapasztalt nyelvoktatási körülményeket.

Összefoglalás helyett

A bolognai folyamat Európa egyetlen országában sem zajlott (zajlik) zökkenőmentesen. A reform folyamatosan változó prioritásai kihívások elé állították a felsőoktatási szféra intézményeit, szereplőit. Az egyes országok felsőoktatási rendszerének harmonizációja, az egységes Európai Felsőoktatási Térség kialakítása nyelvi problémákat is felvetett. Egyrészt a bolognai folyamat következményeként megerősödött az angol nyelv, mint közvetítő nyelv dominanciája a felsőoktatás nyelvei között, veszélyeztetve ezzel a kis nemzeti nyelveket, másrészt a kisebbségi nyelvek tannyelvként betöltött szerepét is újra kell gondolni.

Világos, hogy a bolognai folyamattal járó pozitív változások, lehetőségek részesei csak az olyan intézmények lehetnek, akik képzésükben nagy hangsúlyt fektetnek a diákok többnyelvű kompetenciáinak fejlesztésére. Különösen nagy kihívást jelent mindez a kisebbségi nyelven oktató egyetemek számára, akik küldetesként vállalták egy kisebbségi nyelv tannyelvként való alkalmazását. Ugyanakkor a közösség társadalmi céljai azt diktálják, hogy a hallgatók anyanyelvük mellett az államnyelvet és legalább egy nyugati idegen nyelvet is a megfelelő szinten ismerjenek. Ennek elérése azonban a határon túli magyar felsőoktatás elsősorban „anyanyelv-mentő” nyelvi céljainak továbbgondolását kívánja meg.

A mélyebben elemzett kárpátaljai régió példáján láthattuk, hogy számos probléma nehezíti annak a többnyelvű oktatási modellnek a kibontakozását, amely a többségi államba és az Európai Felsőoktatási Térségbe való integrációt segítené. Az akadályok egyrészt a hallgatók hozott nyelvtudásának alacsony szintjéből adódnak, másrészt

pedig az állam diktálta oktatáspolitikai rendszerszintű szisztematikus következményei. Ukrajna, az állam, amelyben a kárpátaljai magyarok élnek mintapéldája annak a más országokban is tapasztalt hozzáállásnak, amikor a bolognai reformokhoz való csatlakozás csupán hivatkozási alapként használatos a nemzeti érdekek oktatásba való átültetésére. Ebben a helyzetben a kisebbségi egyetemeknek még komolyabban kell venni a tannyelvi stratégiák kidolgozását, hogy eddig szerzett jogaikat az anyanyelvű oktatás terén az európai és a nemzeti oktatáspolitikák talaján, saját közösségük épülésére tudják fordítani.

Felhasznált irodalom jegyzéke

- BEREGSZÁSZI Anikó 2004: *Idegennyelv-oktatásunk gondjairól és feladatairól szociolingvisztikai nézőpontból.* In: Huszti Ilona (szerk.), *Idegennyelv-oktatás kisebbségi környezetben*, Ungvár: PoliPrint – Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 10–20.
- BEREGSZÁSZI Anikó – CSERNICKÓ István 2005: *Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті. Українознавство* 2005/4. 82–86.
- CSERNICKÓ István 2001: *Az ukrán nyelv oktatásának problémái Kárpátalja magyar iskoláiban.* *Nyelvünk és Kultúránk* 2001/2. 15–23.
- CSERNICKÓ István 2009: *Tények, adatok a kárpátaljai magyarok nyelvtudásáról.* *Együtt* 2009/3. szám, 70–77.
- CSERNICKÓ István – FERENC Viktória 2009: *Az ukrán oktatáspolitikai és a kárpátaljai magyar felsőoktatás.* In: Horváth István – Tódor Erika Mária (szerk.), *Nemzetállamok, globalizáció és kétnyelvűség. Nyelvpedagógiai és szociolingvisztikai tanulmányok.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion. Kolozsvár, 2009, 25–41.
- HUSHEGYI Gábor 2006: *Többnyelvű oktatás és a bolognai folyamat.* *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2006/2, 93–115.

- KEELING, Ruth 2004: *Location Ourselves in the 'European Higher Education Area': Investigating the Bologna Process in Practice.*
[http://www.epsnet.org/2004/pps/Keeling.pdf2008.01.12.](http://www.epsnet.org/2004/pps/Keeling.pdf2008.01.12)
- KOZMA Tamás 2008: *Politikai rendszerváltozás és felsőoktatási reform.* In: Kozma T. – Rébay M. (szerk.) *A bolognai folyamat Közép-Európában.*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 287-314.
- KYMLICKA, Will – KRIZSÁN Andrea 1997: „Az állam etnikulturális semlegessége nemcsak megvalósíthatatlan, de nem is kívánatos”. Will Kymlicka kanadai filozófussal Krizsán Andrea beszélget. *Fundamentum* 1997/2: 43-53.
- OROSZ Ildikó 2007: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991-2005).* Ungvár: PoliPrint Kft, 407.
- OROSZ Ildikó 2009: *Bolognai rendszer – balkáni módszer.* In: Karmacsi Z. – Márku A. (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században,* Ungvár: PoliPrint Kft, 129-139.
- PAPP Z. Attila 2007: *A Kárpát-medencei magyar felsőoktatási és kutatási térség lehetősége.* In: Görömbei András – Manherz Károly (szerk.) *A együttműködés esélyei.* Debrecen: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 43-52.
- PHILLIPSON, Robert 2006: *English, a cuckoo in the European higher education nest of languages?* *European Journal of English Studies*, 10/1, 13-32.
- TOMUSK, Voldemar 2008: *A felvilágosodástól a bolognai folyamathoz.* In: Kozma T. – Rébay M. (szerk.) *A bolognai folyamat Közép-Európában.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 268-286.

Néprajztudomány szekció

Keresztelési és lakodalmi szokások Beregújfaluban

A címben szereplő Beregújfalu magyar község Ukrajnában, Kárpátalján, lapályos határral, amelynek nagy részét erdők borítják. (Dupka – Horváth – Móricz, 1990: 4-5.) Beregújfalu Kárpátaljának kicsiny, de – a magyarság, illetve annak kulturális életét tekintve – jelentős községe. A Beregszászi járás keleti csücskében fekszik, Beregszásztól, a központtól 18 km-nyire található. Az ukrán neve Szelo tükörfordítás magyarból: Újfalú; a Bereg-előszó a megyéhez való tartozást jelenti.¹

Az első írásos adat, amely Beregújfalut említi 1378-ból való, ekkor már a munkácsi uradalomhoz tartozott, de sokkal korábban lakott hely volt. Az 1495-ös és 1498-as adománylevelek szintén azt bizonyítják, hogy a helység az itteni várhoz tartozott. A falu évszázadokon át a munkácsi uradalom tartozéka. Erős kötelékek fűzik Mátyás királyhoz, Hollós Jánoshoz, Szilágyi Erzsébethez, később a Csáktornyai, a Büdy, a Szapolyai, a Bethlen, Rákóczi, Mágóczy, Eszterházy, Thököly családokhoz. 1726-tól a Schönbornok bírták a falu határának jelentős részét².

A hagyományörzés fontos szerepet játszik a falu életében: kiemelkedő tradíciói teszik színesebbé, ismertebbé a falut.

Kereszteléssel kapcsolatos népszokások

Mindmáig nagy esemény a családban a keresztelés, ami a keresztény egyházba és közösségbe való befogadást jelenti (Ld. 1. sz. ábra!). Régebben a keresztelésre istentisztelet előtt kerülhetett sor. A keresztelés nem volt a vasárnaphoz vagy más naphoz kötve, bármilyen nap megkeresztelhették a gyereket. A templomba a szülők nem mentek, csak a keresztanya és a bábaasszony. Mikor felvette a keresztanya a csecsemőt, azt mondta: „Pogányt viszünk, keresztényt hozunk.” A gyereket a keresztanya tartotta a keresztvíz alá. Csak egy keresztanyja és keresztapja volt mindenkinek, nem úgy, mint napjainkban, amikor 4-5 keresztszülőt is hívnak. A gyerek szülei és a keresztszülők komák lettek. A komát általában az apa hívta meg a saját rokonságából. A komaságot el kellett fogadni, nem illet visszautasítani, bárkinek hívták is őket.

A gyereket pókapármában (pólyapármában) vitték keresztelni. A pólya négyszögletű, fehér színű volt, a baba fejénél fodor díszítette, esetleg himzés. Ha lány volt az újszülött, akkor rózsaszínű szalaggal, ha pedig fiú, akkor világoskékkel kötötték át a pókapárnát. A lányka terítője rózsaszínű, a fiúé zöld színű volt. Mindkettőt kihímezték. Igyekeztek szépen felöltöztetni a gyereket a keresztelőre. Himzett nyakú gyoics inget adtak rá és fehér reklit (pulóvert), alulra viszont semmit. Azt a ruhácskát, amelyben keresztelték,

1 Botlik – Dupka, 1993: 74.

2 Lehoczky, 1881: 150-151.

később is ráadták vasárnaponként vagy ünnepnapokon. Nem mindenkinek telt keresztelőruhára. A szegényebbek kölcsön kérték.

A keresztmama pénzt dugott a gyerek párnája alá, hogy sok pénze legyen a felnövekvő gyermeknek. Nevét a szülők választották. Gyakran kapta a gyerek az apa vagy anya, illetve a nagyszülők nevét. A leggyakoribb nevek ezek voltak: Ida, Ráhel, Vilma, Maris, Boris, Terca, Ágnes, Julis, Margit, Erzsí; Bálint, Gyula, Mihály, Ferenc, Béla, János, József, Sándor.

A lelkésszel az édesapa beszélte meg a keresztelőt. A keresztvízről az egyházi gondoskodott. A keresztelőedények a következők (mai napig ezeket használják): egy kancsó, amiből a vizet öntik a gyermek fejére, és a keresztelő-medence, amibe lecsurog a víz a keresztség alatt a gyermek fejéről.

A keresztelésért fizettek a lelkésznek. A pénzt a keresztanya adta, akkoriban 15 pengőt. A bábának is külön fizettek. Ő három rőf vásznat és fél véka búzát kapott.

A keresztanyától nem kapott ajándékot az újszülött. Amikor hazamentek a templomból, akkor bábapénzt szedtek, később pelenkapénzt. A keresztelés utáni mulatságot: komaságnak nevezték.

Keresztelői verset is mondtak az újszülött háznál:

„Összegyűlt kis sereg, mindnyájan tudjátok,

E kisdéd részére tartunk komaságot.

Ki e napokban jött a kerek világra,

Szüleinek örömeire vagy bívára.

A keresztségbe ma szerezte nevét,

Melynek most üljük az örömmünnepét.

Tartsa meg az Isten a köznép javára,

Kedves szüleinek boldogságára.

Eladólány korában azt az időt éri,

Ő legyen az első,

Mi pedig most ennek örömeire

Megtelt poharunkat ürítsük fenekére.”

A gyermeket, míg meg nem keresztelték, addig nem szólíthatták a nevén. Ezen kívül tilos volt az anyának keresztelés előtt kimenni az utcára.

A gyermeket bölcsőben ringatták, de készítettek abrakos ládához hasonló ládát is, mely állványon állt, négy faragott láb tartotta.

A betegágyasnak szilkében vagy rekettyevesszőből font kerek füles kosárban vittek enni. A szilke sötét színű volt, mázas, színes virágok díszítették. Általában

gyümölcslevest, kaporlevest, tejbekását, húslevest, paprikást, töltött káposztát vittek és porlós tésztát vagy olajban sültet (fánkot). Az ételt komakendőbe kötötték. A komakendő hímzett, leggyakrabban keresztszemes öltésű volt. Csete Vilma néni³ így mesélte el, hogyan vittek enni a betegágyasnak: „A komakendő közepén volt a szilke, rajta volt egy kistányér sütemény, arra rá volt borítva még egy kistányér. A kendő négy sarka felül össze volt kötve.” A komakendőt táskaként fogva vitték.

A szoptató anyának, hogy sok teje legyen, keménymagos levest és húslevest kellett enni. A kisgyermekes házban minden látogatónak le kellett ülni, hogy ne vigye el a gyerek álmát.⁴

A fent említett hagyományokat hűen őrzik és gyakorolják mindmáig a falu lakói.

Leánykérési és lakodalmi szokások a faluban

Beregújfaluban a leánykérésnek és lakodalomnak nagy hagyománya van a mai napig.

Nagymamáink korában a lányok, míg nem mentek férjhez, a fonóba jártak. A fonó volt a fő ismerkedési és párvalasztási hely, mivel a fiuk elkísérték ide a lányokat. A fiatalok szerettek ide járni, egyrészt elsajátították a népszerű, s igen hasznos népszokást, másrészt, mint említettem, leginkább itt leltek párjaikra a fiatalok. A fiuk elvették a lányok orsóját, s azt valamivel, ha vissza akarták kapni, ki kellett váltani.

Januártól februárig farsang (Ld. 2. sz. ábra!) volt, ilyenkor „maskarának” öltöztek a fiatalok, s úgy mentek a fonóba. Aki a farsang végéig nem házasodott meg, vagy nem ment férjhez, azt úgy csúfolták: „*Emelj tönköt, szakadj meg, mért nem házasodtál meg!*” A lányokat kétféleképpen gúnyolták húshagyó kedden, vagy azt kiabálták: „*Húshagyó, húshagyó, a vénlány csak maradó*”, vagy: „*Megvénültél, mint a gomba, mehetsz most már a templomba!*”

Régebben, ha két fiatal elhatározta, hogy összeházasodik, akkor a fiúnak az apja elment a lányos házhoz megkérni a leány kezét. Ha a leány és a szülei igent mondtak, akkor a lány adott egy hímzett vagy szőtt kendőt a fiú apjának, jelezve, hogy hozzá megy a fiához feleségül. A lányt csak szombaton kérték meg.

Leánykérések alkalmával sokat bohóckodtak a falusi emberek. A következő szöveggel tértek be a fiatal lány házához: „*Erre jártunk, s láttunk egy szép virágot, szabad-e leszakítani?*” Ha beengedték őket, akkor a kérőket fánkkal kínálták meg. A leánykérés végén megkérdezték az eladósorban lévő lánytól: „*Jössz, vagy nem jössz? Ha nem jössz, akkor is viszünk!*” A lánynak illet igennel válaszolnia.

A leánykérés után hat héttel volt az esküvő kedden vagy csütörtökön. Nyáron nem tartottak lakodalmat, mert úgy tartották, hogy a nyári menyasszony nem jó asszony. Csak a házban tartották a lakodalmat, az udvaron soha. Ma már többnyire az udvaron,

3 szül. 1922. okt. 1-jén, Beregújfaluban, apja neve: Csete Sámuel, 2009-ben halt meg

4 Adatközlők: Csete Jolán, szül. 1931, Pápai Irma, szül. 1922, Csete Vilma, szül. 1922

sátor alatt zajlik a lakodalom, a módosabbak pedig éttermeket bérelnek ki. A lakodalom előtt a vőfélyek hívogattak (Ld. 3. sz. ábra!). Az öltözékük: csizma, priccses nadrág, fehér ing, kalap, vőfélypálca és kendő volt. Két vőfély volt, egy a menyasszonynak, egy a vőlegénynek. Vőfélynak többnyire rokont, jó szomszédot hívtak, de lehetett bárki, aki jól tudott verselni. Ahová a vőfélyek betértek, kosarukba 2-3 tojást adtak, hogy vigyék a lakodalmas házhoz.

A lakodalmas házhoz szakácsokat hívtak. Általában 5-6 szakácsasszonyt, ezek közeli rokonok, szomszédok voltak. A szakácsasszonyok kedden reggel hozzáálltak a kalácssütéshez. Reggel sütötték a kalácsot, este pedig gyúrták a tésztát és vágták a kockatésztát. Az esküvő főképp csütörtökön volt. Előtte való este a szakácsasszonyok ügyeskedtek, főleg a menyasszonyi háznál, hogy meglepjék a vőlegényes házat, hogy ők az ügyesebbek.

A lakodalmi készülődés közepette játszottak, mulatoztak, szórakoztatták egymást. Pl. a menyasszony szakácsai farsangos álarcokba öltöztek. Az álarcot úgy készítették, hogy bekormozták az arcukat, piros papírt pedig vízbe áztattak, s azzal pirosították az arcukat. Ketten felöltöztek álmenyasszonynak és álvőlegénynek, majd elmentek a vőlegény házához, ott bohóckodtak, tréfálkoztak.

A lakodalom egyik fontos szereplője a násznagy (Ld. 4. sz. ábra!). A násznagy elsősorban keresztapa volt, de lehetett más rokon, szomszéd vagy jó barát is. A násznagy felelt mindenért. Ügylet a rendre, s ő volt a tanú is az esküvőn. A násznagy ujjasának (rövid felsőkabát, zakó) az oldalzsebébe hímzett kendő volt dugva. Ha a vőlegény vagy a menyasszony keresztapja meghalt, akkor a fia helyettesítette.

A lakodalomba nem mehettek gyerekek. Tizenhat éves kortól mehettek a lányok és a fiuk, mert ők már felnőttnek számítottak. Ajándékot csak a keresztszülők vittek. Boroskancsót, edényeket, éjjeli lámpát ajándékoztak az ifjú párnak. A násznép csak lisztet, tojást, tyúkot vitt.

A menyasszonyon alsószoknya volt, rajta ráncos, kerek fehér szoknya. Felül blúzt, pruszklikot viseltek, amely sok csipkével volt díszítve a derekánál, a kezélőjén és a gallérján. A fején mirtuszkoszorú volt hosszú fehér fátyollal (Ld. 5. sz. ábra!). Viackból (viasz) készült, fenyőhöz hasonló ágakon apró bogycikkból összerakott virágok, közte pedig gyöngyszemek, melyek csillogtak. A menyasszony lábán fehér harisnya volt, amit akkor strimflinek neveztek, és fekete lakcipőt viselt. A kezén fehér kesztyű, és csokrot fogott.

A vőlegény öltözéke: fehér ing, sötét öltöny, priccses nadrág s hozzá keményszárú bokszcizma és kalap volt. A kalapra darutoll vagy rozmaring volt tűzve. Az ujjason vőlegényi jelvény díszelgett (Ld. 5. sz. ábra!). Ez egy virágból és egy levélből állt.

Délután két órakor a vőlegény és a násznép elment a menyasszonyért. Mikor megérkeztek a menyasszony házához, nem engedték be őket. A vőfélynak verset kellett szavalnia, ami után bemehettek. Akkor a vőfély elmondta, hogy a vőlegény nagyon magányos, várja a menyasszonyt. Ezután következett a menyasszony kikérése. Először vittek egy öregasszonyt, akit felöltöztettek fehér ruhába, fehér kendőt kötöttek a fejére,

kezébe hervadt virágcsokrot adtak. A vőlegény erre azt felelte, hogy ez már csak volt menyasszony, nem az igazi. Akkor vittek egy kislányt. Ezt sem fogadta el, mert ez csak lesz menyasszony. Harmadszor egy idősebb lányt ajánlottak, erre azt felelte, hogy már múltófélben van. A végére előhozták az igazit. Ekkor a vőfély megkérte a menyasszonyt, hogy tűzze fel a vőlegényi jelvényt. A menyasszony és a vőlegény a násznéppel elment a községházára, hogy megtörténjen az összejáratkozás. Ezután mentek a lelkészhez megesküdni. A lelkész csak akkor fogadta őket, ha a községházáról már hozták a házassági okiratot.

Esztés után mentek a vőlegény házába. A kapuban már várták őket a szakácsasszonyok. Búzáat és cukrot szórtak rájuk. A cukrot azért, hogy úgy szeressék egymást, mint a cukrot. A búzáat meg azért, hogy szaporodjanak. A menyasszony kezébe egy babát adtak a bő gyermekáldás kedvéért.

A vacsora két helyen folyt: a menyasszony és a vőlegény házáánál is. A vacsora ideje alatt a menyasszony és a vőlegény egymás mellett ült és egy tányérból ettek. Mellettük a vőfélyek, a nyoszolyolányok, a násznép és a többi vendég. A lakodalom napján töltött káposztát és tejfeles mártást kaptak a vendégek. Minden nyoszolyolány (Ld. 3. sz. ábra!) vitt egy tortát a lakodalmas házhoz, amit a menyasszonytánc után felváltak, és végig kínáltak a vendégeket.⁵

Vacsora után cigányzene szólt, amire énekeltek, táncoltak a meghívottak. Leggyakrabban a következő nótákat énekeltek a lakodalmakban: „Lakodalom van a mi utcánkban”, „Kovács pengeti a vasat”, „Galamb szállott a toronytetőre”, „Ez a kislány akkor szép”, „Ezt a kerek erdőt járom én”, „A tormába esett a féreg” stb. Voltak dalok, melyeknek meghatározott helye, illetve ideje volt (mind a mai napig). Pl., amikor megy a vőlegény a násznéppel a menyasszonyért, akkor azt szokták énekelni, hogy: „Nyisd ki babám az ajtót”, „Lakodalom van a mi utcánkban”. Amikor már elővezették a menyasszonyt, akkor ezt dalolják: „Ezt a kerek erdőt járom én”. Mikor pedig a menyasszonyt vezetik lefelé az udvarról, a következőt: „Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom”. A templomba menet ezt dalolják: „Csatos imakönyv van a kezében”. Vacsora közben: „Eresz alatt fecskéfészek”, „Magasan repül a daru”, stb.

Leginkább csárdást táncoltak a lakodalmakban. Aki nagyon szépen akart táncolni, az rezgő csárdást, túrcsárdást táncolt.⁶

A menyasszonytánc után a menyasszonyt átöltöztették, felkontyolták. Ezután, már nem illett a fiatalasszonynak kendő nélkül járni. Régebben a táncon kívül egyéb szórakozás is volt a lakodalomban. Például, amikor felmentek az udvarra, a szakácsasszonyok ellopták a násznagy kalapját. Csak úgy adták vissza, ha adott nekik egy fél liter pálinkát.

5 Adatközlők: Csete Jolán, szül. 1931, Pápai Irma, szül. 1922, Csete Vilma, szül. 1922

6 Adatközlők: Orosz Zsuzsanna, szül. 1940, Orosz Lajos, szül. 1934, Boldizsár Ilona, szül. 1931

Vacsora közben a szakácsnő bekötött kézzel jelent meg a násznép között, és siránkozott, hogy megégette a kezét. Kérte, hogy fizessenek neki fájdalomdíjat. Ez volt a kásapénz. Elindult egy tányérral, s mindenki adott neki aprópénzt. Ha valaki nem adott, az kapott a sodrófával.

A lakodalomban volt egy idegen ember, akit úgy hívtak, hogy világi vőfély, aki fel volt sallangozva. A világi vőfély cukorkát, csokoládét árult a gyerekeknek.⁷

Csete Vilma néni⁸, „a falu mesélője” volt az, aki lakodalmakkor állandó jelleggel viccelődött a násznéppel. Mikor a násznép elindult esküdni, ezt megelőzően, ő az utcán, egyik kerítéstől a másikig kihúzott egy kötelet, és nem engedte tovább a násznépet, míg azok nem adtak neki valami finomságot. A mondókáját így kezdte:

„Adjon Isten! Jó napot!”

„A személyigazolványotok hol van? Anyakönyvetek van?”

Mivel nem tudták felmutatni a kért papírokat, ezért tovább viccelődött a násznéppel, különösen az ifjú párral, illetve a vőfélyekkel. Ha meghozták a lakodalmi finomságokat, mellé egy kis finom pálinkát, vagy bort, akkor a násznép tovább mehetett, ellenkező esetben: nem. Ha átadták a finomságokat Vilma néninek, akkor elhangzott az áldás az ifjú pár részére:

„Örök boldogság kísérje éltetek,

Bánat ne gyötörje soha a szívetek.

Gyöngyvirágos legyen éltetek,

Mint tavasszal a kikelet.”

Betekintést nyerhettünk, hogy Beregújfalunak színesek a lakodalmi illetve keresztelési szokásai, s mindezen hagyományok tovább élnek, mivel nemzedékek sora az, akik azon fáradoznak, hogy mindezen szokások megmaradjanak, megújuljanak, ha kell, akkor pedig újjáéledjenek a faluban.

Felhasznált irodalom jegyzéke

1. BOTLIK József - DUPKA György 1993:

Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.
Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó

⁷ Adatközlők: Pápai Irma, szül. 1922, Csete Vilma, szül. 1922, Tóth Aranka, szül. 1932, Csete Jolán, szül. 1931

⁸ szül. 1922. okt. 1-jén, Beregújfaluban, apja neve: Csete Sámuel, 2009-ben halt meg

2. DUPKA György - HORVÁTH Sándor - MÓRICZ Kálmán 1990:
Sorsközösség. Ungvár: Kárpáti Kiadó
3. LEHOCZKY Tivadar 1881: *Beregvármegye monográfiája. III. kötet.* Ungvár:
Pollacsek Miksa Könyvnyomdája

Adatközlők névsora

1. Boldizsár Ilona: 1931-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
2. Csete Jolán: 1931-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
3. Csete Vilma: 1922-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
4. Orosz Lajos: 1934-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
5. Orosz Zsuzsanna: 1940-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
6. Pápai Irma: 1922-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas
7. Tóth Aranka: 1932-ben született Beregújfaluban, nyugdíjas

Ábrák jegyzéke

1. ábra. Keresztelő

2. ábra. Farsang

3. ábra. Vőfély és a nyoszolyólány

4. ábra. Násznagyok a két szélén

5. ábra. Menyasszony és vőlegény

A névcsúfolók elemzése mondattani szempontból

A névcsúfoló a gyermekköltészet jellemző műfaja. Széles körben ismert, szájhagyomány útján, sőt nyomtatott szövegek révén is terjedő műfajról van szó. Játékosság, évszázados csúfolás szándékából keletkeznek, ez utóbbiból kifolyólag gyakran durvák, trágarak. Szerkezetük tömör, jellemző jegyük az alliteráció, a név ismétlése, amire vagy azonos szótagszámú, vagy több szótagú rímelő sor következik. A névcsúfolók, keresztnévcsúfolók nem konkrét személyre szabottak, mint általában a csúfolók és ragadványnevek többsége.

A gyerekek már hároméves korig elsajátítanak néhányat, az óvodában, az alsóbb iskolai osztályokban pedig jelentősen gazdagodik e téren ismeretkincsük. Arra nyújtanak módot, hogy incselkedjenek, tréfálkozzanak egymással. Gyakran bosszantják egymást úgy, hogy a nevet gúnyoló rímként használják. Sokszor valótlanságot csúfolnak vele, mivel a csúfoltnak nincs is olyan jellegű tulajdonsága, fogyatéka, az egész csak ráfogás, nincs igazságértéke. Így sokszor értelmetlenséget mondanak a kinevetetés szándékával. Néha azonban valódi harag is lehet az alapja a csúfolódásnak, így újabbak keletkeznek. Általában sem a csúfolódónak, sem a csúfolást szenvedőnek nem az a fontos, hogy a vers szövege mit mond, hogy találó-e vagy sem, hanem az, hogy miként mondják, milyen hanglejtéssel ismételtetik, milyen mozdulatokkal, arcjátékokkal kísérik. Szikszainé külön kiemeli a szupraszegmentális tényezőket, a metakommunikációs jelek jelentőségét.

A csúfoló jellemzője a túlzás, az irónia, a rögtönzés. Hagyománya rokonságban áll a középkori vágans énekköltéssel, erre utal a gyakran deákos hangzás, szókimondás, féktelen jókedv, egyéni érzékenységgel nem törődő előadásmód. A magyar népköltészeti gyűjtemények számos csúfolót tartalmaznak.

Az ukrán gyermekköltészet is foglalkozik a névcsúfolókkal. G. V. Dovzsenok ukrán kutató a gyermekfolklór legjellemzőbb műfajának tekinti. A kialakulás szempontjából két lehetséges utat jelöl meg: kijelentés, állítás és megszólítás. Mindkét esetben nagy jelentősége van az egyén külsejének, jellembeli hibájának. A megszólítás céljából kialakult csúfolók bizonyos cselekedet végrehajtására ösztönzik az egyént. A csúfolóknak megvan a jellemző ritmikai szerkezetük, gyakran lüktető ritmusban adják elő őket. Jellemző rájuk a játékosság és a könnyedség. A gyűjtemény csaknem 100 névcsúfolót sorol fel az elemzés szándéka nélkül.

Az orosz gyermekfolklór is foglalkozik a névcsúfolókkal. V. P. Anyikin a népköltészeti gyűjtemény (*Жизнь человека в русском фольклоре*) előszavában megjegyzi, hogy a csúfolókat a gyerekek egymás bosszantására mondják. A gúnyolódás alapja a személyneveken kívül lehet a szülők foglalkozása, nemzetiségi hovatartozása. Velejárója a humor, a jókedv, a rím. Néha nem is a gúnyolt személy külső vagy belső tulajdonságát csúfolják, hanem a neveket játszanak. Például: *Архун – охрун; Зина –*

разиня. A gyűjtemény 130 csúfolót tartalmaz, a legtöbb a hagyományos orosz nevekre vonatkozik. Például az *Iván* férfi keresztnév 10 csúfolóban fordul elő. Vannak közöttük rövidebbek, egysorosak és hosszabb terjedelműek.

A magyar szakirodalomban Villányi Péter foglalkozott részletesen a névcsúfolókkal, a csúfolókban előforduló személynevek alapján csoportosítást is végzett. *Névcsúfolók Galgamacsáról* című cikkében 3 nagy típust különített el:

I. Családnevek csúfolói.

II. Ragadványnevek csúfolói.

III. A keresztnévek csúfolói:

1. Férfinevek csúfolói.

2. Női nevek csúfolói.

Megfigyelte, hogy a névcsúfolók többségét nők mondták el. Gyűjteményében vannak olyan nevek is csúfolók, amelyeket ma már a névdivat kiszorított a használatból, pl.: *Rebeka, Ábrahám*.

A magyar nyelvterületen Kárpátalja népköltészete is gazdagnak mondható e téren. Vidékünk a csúfolók közül is megőrzött néhány mesterség-, nemzetiség-, legény-, leánycsúfolót, illetve az emberi gyarlóságokat, külső és belső tulajdonságot kicsúfoló rigmust. A ma divatos keresztnevekre (*Viktória, Renáta, Brigitta, Henrietta, Szűzann, Róbert, Márk, Krisztofer* stb.) nem jegyeztem fel csúfolókat. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a közösség még nem fogadta be teljesen, nem érzi magáénak ezeket a neveket.

Fontos megemlíteni P.Punykó Mária és Hutterer Éva *Egyedem, begyedem tengertánc* című mondóka gyűjteményét, amelyben külön fejezetben közlik a kárpátaljai névcsúfolókat. A gyűjteményben 70 névcsúfoló szerepel. A szerzők az anyag elemzésére nem térnek ki, rövid összefoglalót közölnek a témával kapcsolatban.

Móricz Kálmán is közöl névcsúfolókat *Nagydobrony* című könyvében. A Gyermekek játékok c. fejezetben kiemeli, hogy a gyerekek minden alkalmat kihasználnak, hogy ugrassák egymást, a szóváltásokból gyakran csúfolódás válik. A legismertebb csúfolódó mondókák ezek voltak: *Balog, andalog, félre megyen a dolog; Bara, megfőtt a dara*.

A téma vizsgálata továbbra is időszerű. P. Punykó Mária 18 kutatóponton gyűjtött név- és falucsúfolókat. A Munkácsi járásban csak egy kutatóponton végzett gyűjtést: Barkaszon. Móricz Kálmán egy faluban gyűjtött az Ungvári járásban. Több településről mostanáig sincsenek feljegyzések.

Ezt a hiányt szeretném pótolni. Eddigi gyűjtőmunkám során 9 kárpátaljai kutatóponton vizsgáltam a névcsúfolókat: két Munkácsi járási és hét Ungvári járási község név- és falucsúfolóit vizsgálom. Kutatópontjaim: Beregrákos, Csongor a Munkácsi járásból; Nagydobrony, Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek, Salamon, Rát, Kisgejőc az Ungvári járásból.

Összesen 204 névcsőfolót gyűjtöttem össze. Ebből 34 családnévcsőfoló, 170 keresztnévcsőfoló. Ragadványnév-csőfolóra három példát jegyeztem fel: *Dobosi* (Györke D. Béla), *Bori Veru*, *Tyúkos Erzi*.

A keresztnévek között több a férfinév-csőfoló: 110-et gyűjtöttünk, női nevek csőfolóira 60-at jegyeztünk fel.

Vannak olyan keresztnévek, amelyek több variánsban is előfordulnak valamennyi kutatóponton teljes alakban, illetve becézett formában: *András*, *Ferenc*, *Feri*, *Sándor*; *Gyuri*, *Gyurka*, *Jóska*.

Adatközlőim ismertek olyan csőfolókat, amelyekben ugyanaz a családnév fordul elő: *Hete*, *Hidi*, *Szanyi*, *Béres*.

Vannak újabb keletű csőfolók is: *Ödön - itt az Erste Bank!*, *Evi-Bevi*, *csű tengeri*.

A szakirodalom külön említi a névdicsérő s a névcsőfoló rigmusokat. Ilyen szempontból anyagunkban leginkább névcsőfolók szerepelnek.

A családnévek csőfolói

A kutatópontok közül Nagydobronyban, Kiscejőcön és Tiszaágteleken ismerték a legtöbb családnévcsőfolót. Vannak nevek, amelyekre több csőfolót is mondanak. Ezek általában azok a családnévek, amelyek nagy megterheltségűek az adott településen. Salamonban, Ráton és Rákoson kevés családnévcsőfoló van, itt inkább a keresztnévcsőfolók gyakoriak.

Badó: *Badó, kepelel a gagó.* (Nagydobrony)

A csőfolót rím hozta létre.

Bara: *Bara, megfőtt a dara.* (Nagydobrony)

Benedek: *Benedek, lekváros a feneked.* (Nagydobrony)

Györke: 1. *Györke, csipog a kis csirke.* (Tiszaágtelek, Nagydobrony)

2. *Györke, lökd a gödörbe!* (Tiszaágtelek)

Hadar: *Hadar tetűt habar.* (Csongor, Kiscejőc)

A csőfolót rím hozta létre.

A keresztnévek csőfolói

A nevek többsége hagyományos név. Jellemző, hogy a gyerekek nem a név furcsa hangzásában találják kivetnivalót, hanem társuk viselkedésmódjában, tulajdonságaiban, de mégis a név hangzásán alapul a csőfoló vers. Keresztnévcsőfolókban mindegyik kutatópont gazdag.

a) női nevek csőfolói:

Andrea: *Andi-Bandi.* (Rát)

Szójátékon alapul.

Anna: 1. *Anna, tele a kanna.* (Rát, Salamon)

2. *Anna, csípjen meg a hangya!* (Beregrákos, Eszeny, Szalóka)

A rímet szójáték hozta létre.

- Beáta:** *Beáta, ugorj velem az ágyba!* (Kisgejőc, Tiszaágtelek, Salamon)
- Borbála:** 1. *Borcsa, hol a láda kulcsa?* (Rát)
2. *Bori-Bori-Borbála,*
Vizet visz a csordára. (Nagydobrony)
- Erzsébet:** 1. *Böske, csípj meg a szöcske!* (Beregrákos, Salamon)
2. *Böske, macskaszemít kösd be!* (Nagydobrony)
- Evelin:** *Evi-Bevi csű tengeri.* (Kisgejőc, Eszeny, Szalóka)
Újabb keletű csúfoló, az Evelin keresztnév az utóbbi években divatnévként terjedt el a kutatópontokon.
- Éva:** 1. *Ádám, Éva két szem szilva.* (Nagydobrony, Salamon, Beregrákos)
2. *Éva-Béva két szem szilva.* (Csongor, Salamon, Rát)
3. *Éva, vigyen el a héja!* (Csongor, Rát, Salamon)
- b) férfinevek csúfolói
- Aladár:** *Aladár, neked tojik a madár.* (Eszeny, Szalóka, Kisgejőc)
- András:** 1. *András, kopog a padlás!* (Salamon, Nagydobrony)
2. *András, feje búlja hangyás.* (Salamon, Rát, Nagydobrony)
- Antal:** 1. *Antal a sírba lép hanttal.* (Nagydobrony, Rát)
- Ádám:** 1. *Ádám batyut visz a hátán.* (Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek, Kisgejőc)
2. *Ádám kutya ül a hátán.* (Beregrákos)
- Balázs:** 1. *Balázs, megcsípte egy darázs.* (Salamon, Rát, Eszeny, Szalóka, Kisgejőc, Tiszaágtelek)
2. *Balázs sose olyan, mint más!* (Beregrákos)
Az Ákos, Ádám, Balázs keresztnévek újabban jöttek divatba, teljes alakjukban csúfolódnak vele.
- Domokos:** 1. *Olyan okos, mint Domokos.* (Rát, Kisgejőc)
2. *Most légy okos, Domokos!* (Salamon, Kisgejőc, Beregrákos)
3. *Domokosnak, nagy okosnak,*
Lóg a feje, mint a kosnak. (Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek)
4. *Domokos — bolondos!* (Csongor, Nagydobrony)
5. *Te okos Domokos!* (Beregrákos)
A csúfolókat a rím és szójáték hozta létre.
- Elemér:** 1. *Elemér, este játszik az egér,*
Ha nem este, hajnalba,
egy nagy szalmakalapba! (Nagydobrony, Rát, Kisgejőc)
2. *Elemér minden lyukba belefér.* (Salamon, Eszeny, Szalóka, Tiszaágtelek)
- Ernő:** 1. *Ernő, sül a tepertő.* (Salamon, Rát, Tiszaágtelek, Kisgejőc)
2. *Ernő-Bernő tepertő.* (Rát, Nagydobrony, Csongor)

A szakirodalom a csúfolókat népköltészeti műfajként tárgyalja, nyelvtani vizsgálatukkal alig foglalkoztak. Szikszainé Nagy Irma elemzi nyelvtani szempontból a névcsúfolókat, részletesen kitér az ikerítéssel alakult becéző keresztnévek vizsgálatára.

A névcsúfolók között vannak személyneveket tartalmazó frazémák, leggyakrabban szóláshasonlatok. A gyűjtés során ilyeneket jegyeztünk fel, például: *Jóra megy az ki, mint az Imre János tengerije; Alakul, mint a Mihalovicsné malaca*. A személyekhez valamilyen történet fűződik, az idősebb adatközlők szívesen mesélik el az eseményt, amely a szóláshasonlat alapjául szolgál.

A névcsúfolók mondattani jegyei.

Mondattani szempontból is tanulságos lehet a csúfolók vizsgálata. Tartalmi vonatkozásban a legtöbb kijelentő mondat. Óhajtó mondatot nem jegyeztünk fel.

a) Modalitás.

A 204 névcsúfolóból 141 kijelentő, 18 kérdő, 28 felszólító és 17 felkiáltó mondat.

1. Kijelentő mondatok:

Badó, kelepel a gagó.

Balog andalog, félre megyen a dolog.

Béres, a nyakad véres.

Györke, csipog a kis csirke.

Hadar tetűt habar.

Anna, tele a kanna.

Bori-Bori-Borbála,

Vízet visz a csordára.

Bori Verú hegyes kontyú.

Aladár, neked tojik a madár.

András feje búbja hangyás.

Béluska, nem szeret a Jézuska.

Elemér minden lyukba belefér

Ernő-Bernő tepertő.

Ferenc, nincsen neked kereszt.

2. Kérdő mondatok:

— eldöntendő kérdést tartalmazók:

Gyurka, kell-e neked hurka?

Jenő, kell-e tepertő?

Mihály, kell kutyaháj, disznóháj?

Juliska, kell-e neked puliszka?

Jóska, kell-e neked sóska?

— kiegészítendő kérdést tartalmazók:

Borcsa, hol a láda kulcsa?

Jóska, mit hozott a posta?

Julcsa, hol a pince kulcsa?

Vannak olyan névcsőfolók, amelynek első tagmondata kérdést tartalmaz, a második tagmondata választ is ad rá. Például:

Katica, mit eszik a cicuka?

Tücsköt, bogarat, mindenféle madarat.

Béla-Béla-Béluska, mit hozott a Jézuska?

Hozott neki cukorkát, fenekére botocskát.

Gyurka, kell-e neked hurka?

Ha nem kell, tedd el,

Majd megeszed reggel!

3. Felszólító mondatok:

Györke, lökd a gödörbe!

Anna, csípjen meg a hangya!

Beáta, ugorj velem az ágyba!

Böske, csípjen meg a szöcske!

Böske, macskaszemít kösd be!

Éva, vigyen el a héja!

Judit, adjál egy puszt!

Katica, karmoljon meg a cica!

Róza, vigyen el a gólya!

Béla, vigyen el a héja!

Ernő, dőljön rád a teknő!

Ödön, nyeljen le a bödön!

Peti, a szemetet szedd ki!

4. Felkiáltó mondatok:

Böske háromlábú szöcske!

Lenke egyetlenke!

Lenke szemtelenke!

Marika orrába a karika!

András, kopog a padlás!

Domokos bolondos!

Vince, teli a pince!

b) A minőségi jegyek szempontjából főleg állító mondatok (194), de előfordulnak tagadók is (10). Például:

1. Állító mondatok:

Bara, megfőtt a dara.

Hidi-Bidi főtt tengeri.

Komonyi, a jányokot nyomogi.

2. Tagadó mondatok:

Hete, nem evett egy hete!

Emese, nem jól álla szeme se!

Béluska, nem szeret a Jézuska.

c) Tagolódásuk szerint többségben vannak a teljes mondatok (160):

1. Teljes mondatok:

a) tömmondatok:

*Domokos bolondos.**Szabó sz.rszaggató.**Lenke egyetlenke!*

b) bővített mondatok:

*Ádám, kutya ül a hátán.**Gergely, fehér lovon nyergel.**Peti, a szemetet szedd ki!*

2. Hiányos mondatok csak elvéve fordulnak elő a csúfolókban (4). Például:

Ákos-Mákos; Andi-Bandi.

3. A tagolatlan mondatok (40) jellemzője, hogy nem tartalmaznak predikatív szerkezetet, de ugyanolyan kommunikációs funkciói vannak, mint a tagolt mondatoknak. Ide tartoznak az indulatszók, a módosítószók, a felkiáltások, a megszólítások. A névcsőfólok nagy része tartalmaz megszólítást. A megszólítás általában a mondat elején áll, és ezzel rímeli a mondat vége.

*Balázs, csípjen meg a darázs!**Róza, vigyen el a gólya!**Ernő, dőljön rád a teknő!**Ritkábban fordul elő megszólítás a mondat közepén, illetve végén:**Most légy okos, Domokos!**Tikkasztó meleg van ma is,**Húzd le a nadrágod, Maris!*

d) Szerkezetük szerint változatos képet mutatnak a csúfolódó mondatok. A legtöbb egyszerű mondat – 155, kevesebb az összetett mondatok száma – 45, többszörösen összetett mondatok elvéve fordulnak elő – 4.

1. Egyszerű mondatok:

*Judit, adjál egy puszt!**Rebeka, dróton jár a dereka.*

2. Összetett mondatok:

*Hete – Bete vasgereblye,**Hidi-bidi vadalma,**Szénát gereblyélnek vele!**Kilökjük a ganajra!*

3. Többszörösen összetett mondatok:

*Azt mondta az öreg Nagy,**Ha nem iszol, bolond vagy.**Gyuri-Gyuri gyufaszál,**Gyurinak a púpja fáj.**Úgy kell neki, hadd fájjon,**Lányok után ne járjon!*

A névcsúfolók mondattani sajátosságait az alábbi táblázat mutatja:

Tartalma szerint				Minősége szerint		Tagolódása szerint			Szerkezete szerint		
Kijelentő mondat	Kérdő mondat	Felszólító mondat	Felkiáltó mondat	Állító mondat	Tagadó mondat	Teljes mondat	Hiányos mondat	Tagolatlan mondat	Egyszerű mondat	Összetett mondat	Többszörösen összetett mondat
141	18	28	17	194	10	160	4	40	155	45	4

A régi és az újabb név- és falucsúfolók összegyűjtése továbbra is aktuális marad, nem véletlen, hogy napjainkban egyre többen adnak közre saját alkotású névcsúfolókat. Gágyor József meglátása szerint „Nemcsak a dalaink, hanem a csúfolók lelke is összeköt bennünket”. *Csúfondáros könyv* című munkájában megjegyzi, hogy a népdalt többen nevezik rózsának, a népballadát harangvirágnak, a kiszámolót ibolyának, ő csúfolókat *csalán*, *bogáncs* és *kaktusz* virágnevekkel illeti. Ezek néprajzi és nyelvtani tanulmányozása nagyban hozzájárul népünk gondolkodásmódjának, világlátásának mélyebb megismeréséhez.

A felhasznált irodalom jegyzéke

- АНИКИН, В. П. 1991: *Начало всех начал // Жизнь человека в русском фольклоре. Младенчество, детство. Под редакцией: В. П. АНИКИНА, В. Е. ГУСЕВА, Н. И. ТОЛСТОГО. – Москва: Художественная литература. – С. 5–21; 267–291.*
- BARNA Gábor 1985: *Névcsőfolók. In: Báránd története és néprajza. Szerkesztette: BALASSA Iván. Báránd, 1985.*
- CS. NAGY Lajos 2004: *A mondat és a mondat általános kérdései. In: A magyar nyelv könyve. Főszerkesztő: A. Jászó Anna. Budapest: Trezor Kiadó, 2004.*
- Дитячий фольклор 1986: Редактор: О. І. Дей – Київ: Видавництво художньої літератури „Дніпро” – С. 162–180.
- ДОВЖЕНКО, Г. С. 1986: Вступ // Дитячий фольклор. Редактор: О. І. Дей – Київ: Видавництво художньої літератури „Дніпро” – С. 13–14.
- GÁGYOR József 2003: *Csőfőndáros könyv. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2003.*
- МЕЛЬНИКОВ, М. Н. 1987: *Русский детский фольклор. – Москва: Просвещение. – С. 65–68; 200–204.*
- MÓRICZ Kálmán 1992: *Gyermekjátékok. In: Nagydobrony. Ungvár: Hatodik Síp Alapítvány, 1992. 166–167.*
- P. PUNYKÓ Mária 2001: *Kárpátaljai névcsőfolók. In: Szójátékos anyanyelvünk. Szerkesztette: BALÁZS Géza — GRÉTSY László. Budapest: Tinta Kiadó, 2001. 107–119.*

P. PUNYKÓ Mária — HUTTERER Éva 2004:

Egyedem, begyedem tengertánc (Kárpátaljai gyermekmondókák). Beregszász, 2004.

SZIKSZAINÉ Nagy Irma 1997:

Ikerítéssel alakult becéző keresztnéveink a névvel csúfolókban. In: *A Magyar Névtani Kutatások legújabb eredményei.* Oktatási segédlet, I. kötet. Szerkesztette: B. GERGELY Piroska — HAJDÚ Mihály. Budapest — Miskolc, 1997. 173–180.

VILLÁNYI Péter 1985:

Névcsúfolók Galgamacsáról. Névtani Értesítő, 1985/5. 47–52.

Családszerkezeti kutatás Sztánán

Kutatásaim során kalotaszegi falvakban végzek családszerkezeti vizsgálatot. Elsősorban az Alszeeggel foglalkozom, ezen belül Sztána társadalmára vonatkozóan ismertetnék néhány adatot. A kutatásban a családrekonstrukciós és családlapos módszert használtam. A két módszer jól kiegészíti egymást. A családrekonstrukciós módszer diakrón jellegű, hosszmeteszben vizsgálja az anyakönyvi adatok alapján egy település társadalmának változásait, alakulását. A családlapos módszer ezzel ellentétben szinkrón jellegű, keresztmeteszben ad képet egy-egy településről. Egy adott időpontban, egy adott helyen teljes képet szolgáltat a vizsgált társadalomról. Egy családlapon az egy háztartásban élők adatait rögzítettem. Számba vettem a faluból elszármazottakat is. Sztána minden lakosáról és az elszármazottakról a következő adatokat vettem fel: név, ragadványnév, családban betöltött szerep, születés helye, időpontja, felekezet, a házasságkötés időpontja, iskolai végzettség, lakhely, foglalkozás, munkahely. A kétféle módszer alkalmazása lehetőséget nyújt a kiválasztott falu minél több szempontból való, hiteles vizsgálatához. Dolgozatomban a családlapos módszerrel végzett vizsgálat eredményeit ismertetem.

Az általam vizsgált falu viszonylag eldugott, a világtól elzárt település. Bár van vasútállomása, a falu két-három kilométerre fekszik tőle. Az aszfaltozott műút hiánya megnehezíti megközelítését. A falu fekvése nagymértékben meghatározta sorsának alakulását. A külső hatások nehezebben érték el a települést, ugyanakkor a fejlődés lehetőségétől is el volt zárva.

A néprajzilag egy egységet alkotó Kalotaszeg közigazgatásilag két részre oszlik: az 1968-as területrendezés következtében Felszeg és Nádasmente Kolozs megyéhez tartozik, az Alszeg nagy része pedig Szilágy megyéhez került. Jelenleg Sztána is Szilágy megyéhez tartozik, Váralmás község közigazgatása alatt áll.

Sztána a XIII. század közepén alakult, a levéltári anyagban 1288-ban történik utalás a településre Zthana formában. Neve szláv eredetű, jelentése: juhok védelmére szolgáló akol. (Balázs, 1939)

A Sztánai-völgy elsősorban erdőgazdálkodásra, gyümölcs- és gyeptermesztésre alkalmas, de a lakosság már nagyon régóta foglalkozik földműveléssel is, bár magas fekvése miatt az itt termesztett növények később érnek, illetve a föld minősége miatt a termés nem olyan bőséges. Így állattenyésztéssel is foglalkoznak, főleg juh és bivaly tartásával. Az alacsonyabban fekvő alszegi falvakban lehetőség van szőlőtermesztésre és méhészkedésre is. A falvakat körülölelő dombokon sok a gyümölcsfa, főleg alma és szilva. (Várad-Borbély 1991)

A Sztánai-völgynek határt adó Ríszeg-tető a terület egyik legmagasabb pontja (747 m), melyen tavasszal a hegy névadó növénye, a táj egyik különlegessége, a henye boroszlán, népies nevén ríszegvirág nyílik (*Daphne cneorum*). Érdekessége bódító

illata, innen kapta nevét is, országosan védett növényfaj. Az utóbbi években már hagyománnyá vált, hogy május elsején összegyűlnek a környékeliek, főleg a fiatalok, és a virág termőhelyén, a hegyen ünnepelnek, mulatnak.

Sztána két részből áll: magából a faluból és az állomás környékén található nyaralótelepből. A nyaralótelep a XIX. század végén, az 1870-es években épült vasútvonallal párhuzamosan alakult ki, és olyan embereket vonzott, mint Kós Károly, akinek Kalotaszeg lett a választott otthona, és itt építette meg a Varjúvárat. Kós Károly nemcsak építész volt, hanem sokoldalú ember lévén, néprajzi tárgyú műveket is írt. 1912-ben ő szerkesztette a Kalotaszeg című lapot.

Jankó János – aki a XIX. század végén végzett kutatást Kalotaszegen – állapította meg, hogy az itt fekvő falvak a lakosság szempontjából kicsik, csak kevés haladja meg az ezres lélekszámot. Sztána is akkoriban 501 lakossal rendelkezett. A faluban a legutóbbi népszámlálás alapján 198-an élnek. Három etnikum él együtt: magyar, román és cigány. A magyarok a falu lakosságának 76,11%-át teszik ki. Bár Kalotaszegen egy tömbben élnek a magyarok, a románok jelenléte Sztánán 20-30% arányban már 1850-től megfigyelhető, amióta népszámlálást végeznek. Kalotaszeg limitróf terület lévén szoros kapcsolatot tartott fenn a szomszédos Mócvidékkel. Románok-magyarok együttélése Kalotaszeg falvaiban valószínűleg több évszázadra nyúlik vissza.

A falu etnikai térképe betekintést nyújt Sztána társadalomszerkezetébe, a különböző etnikumok egymáshoz való viszonyába. A románok többnyire egy csoportba tömörülve laknak a falu peremterületein. A szakrális centrumot szinte kizárólagosan a magyarok uralják, ezzel is a szélekre szorítva a többi etnikumot. A cigány csoportok kiszorultak a falu legperiférikusabb részeibe. A magyar nemzetiségűek, számbelileg is fölényben lévén, domináns szerepet játszanak a falu életében, míg a többi etnikum ehhez képest kevesebb befolyással bír.

Felekezeti szempontból megállapítható, hogy a lakosság nagy része református (75%). Ez az arány jellemző egész Kalotaszegre, három falu kivételével: Jegenye, Bács és Szászfenes, ahol a lakosság katolikus. A faluban élő románok eredetileg görög katolikus vallásúak voltak, de az 1940-es években a hatalom nyomására áttértek az ortodox vallásra.

A falu nemzedéki-nemi szerkezetét a következő táblázatba foglaltam össze:

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
0-7	5	3	8
8-16	3	7	10
17-25	3	5	8
26-40	12	12	24
41-60	16	20	36
61-	45	49	94
Összesen	84	96	180

Feltűnő, hogy nagyon magas a 61 év fölötti idős személyek aránya, a lakosság 52,22%-át teszik ki. Olyan kevés a gyermek, hogy alig tesznek ki egy összevont elemi iskolai osztályt. Ötödik osztálytól Zsobokra vagy Hunyadra kénytelenek bejárni. Míg Zsobokon csak bentlakásos iskola van, így csak hétvégén láthatják a szüleiket a gyerekek, addig Hunyadra vonattal kell ingázní, ami fárasztó és nem teljesen veszélytelen.

A 17-25 év közötti fiatalság elenyészően kis mértékben képviselteti magát. Ez hatással van a falu életére is. Fiatalság híján nem tudnak bizonyos társadalmi eseményeket, ünnepeket alkalmakat megszervezni.

A munkabíró, a húzóerőt képező 26-40 év közötti emberek száma 24 (13,33%). E korosztály tagjai nagy számban költöztek el a környező városokba, ott alapítva családot, és ott keresve megélhetési lehetőséget. Így megszakadt a természetes utánpótlási folyamat, ezzel magyarázható, hogy olyan kevés fiatal, gyermek él a faluban. Bár hétvégenként hazajárnak, az mégsem pótolhatja azt a nagy törést, amely tömeges elköltöztetésükkel keletkezett.

Az idősebbek egyedül érzik magukat. Segítség nélkül, csak önmagukra számítva kell megküzdeniük a mindennapi megélhetés gondjaival. Az emberek nagy része megfáradt, megkeseredett. Az elöregedési folyamat már nagyon súlyos méreteket öltött, szinte kihalással fenyegeti a falut. A település 107 háza közül 24 lakatlan, mert az idős emberek kihaltak, illetve csak időnként járnak ki az utódok. Ezt ellensúlyozza egy, az utóbbi években kibontakozó folyamat: egyes emberek visszaköltöznek a faluba, vagy nem sztanai származású, eddig Kolozsváron lakó emberek költöznek ki. Olyanok is akadnak, akik hétvégi háznak veszik meg, és alakítják át a lakatlanná váló házakat.

A Sztánán végbemenő demográfiai változásokat bizonyítja az 1910-es népszámlálás néhány adata.¹ A faluban ekkor 550-en éltek, ebből 285 férfi és 265 nő. Ebben az időben az idősebb személyek voltak kevesebben a faluban (12,72%), a település lakosságának jelentős részét a fiatalok és gyermekek alkották (0-39 éves korig 66,36%).

Az öregedési index² jól mutatja az idős személyek arányát a falu fiatalabb lakosságához képest. Sztánán 422 idős népesség jut száz főnyi gyerekkorúra, vagyis több, mint a négyszerese a fiataloknak az idős emberek lélekszáma. Akkor mérhetjük fel igazán, hogy ez milyen magas érték, ha tudjuk, hogy már a fiatal és időskorú lakosság számának egyezése is elöregedési folyamatot, az idős lakosság létszámának túlsúlyba kerülését jelzi.

Az elöregedési folyamatnak több oka is lehet: a magas öregedési index napjainkban jellemző a törpefalvakra, közrejátszott a kollektivizálás, egykézés. A falu lakosságának csökkenése a hatvanas években indulhatott meg. Ezt bizonyítják a népszámlálási adatok is. Míg 1966-ban 563-an éltek Sztánán, addig 1977-re ez a szám 443-ra csökkent, s ettől kezdve a falu lakossága rohamosan fogyott.

1 Recensământ din 1910, 1999: 484-487.

2 Az öregedési index az idős népességnek (azaz a 65 éves és idősebb embereknek) a gyermeknépesség (azaz a 14 évesek és fiatalabbak) százalékban megadott aránya, vagyis száz fő gyermeknépességre jutó időskorúak lélekszáma.

Erre az időszakra esik a kollektivizálás (1962-ben), amikor az embereket megfosztották megélhetési alapjuktól, a földtől, ellehetetlenítették a falun való életet. Főleg a fiatalok helyzete vált kilátástalanná. Legtöbben városon kerestek munkát. Nagy vonzerővel rendelkezett Kolozsvár és Nagyvárad, de Egeres és Bánffyhyunad is sok fiatalnak lett otthona. Az elköltözés méreteit jelzi az a tény, hogy ez a réteg (30-50 évesek) szinte teljes mértékben hiányzik ma a faluból.

A fiatalok legnagyobb része Kolozsváron telepedett le, mivel ez a legközelebb fekvő nagyváros, de az elköltöztek többi része is Erdély különböző városaiban lelt új otthonra. Megdöbbentő ezeknek az embereknek a nagy száma, ami meghaladja a faluban jelenleg élők számának a felét (összesen 109-en vannak).

A lakosság számának csökkenését előidézhette az egykézés is. E jelenségre már a hetvenes években felfigyeltek.³ A születési arányszám ebben az időszakban Kalotaszegen az országos átlag alatt volt. Keszi Harmath Sándor a következőket állapítja meg az okokról: „Csökkenés általában azokban a falvakban tapasztalható, amelyekben csak primér tevékenység folyik, illetve amelyekben a mezőgazdaság mellett más foglalkozási ág nem honosodott meg.” (Keszi Harmath, 1978: 27.) Az ok tehát a megélhetési kényszer, munkalehetőségek hiánya a faluban, ingázó életmód. Ez a folyamat különösen a kisebb falvakat, a hétszáz lakosnál kevesebbet számláló településeket érintette. (Keszi Harmath, 1978: 28.)

Az eddig elmondottakat támasztják alá azok az adatok, amelyek az egy háztartásban élő személyek számára vonatkoznak.

Személyek száma és összetétele	Háztartások száma	Férfi	Nő
1 személy	30	12	18
2 személy-házaspár	20	20	20
anya és lánya	2	-	4
-anya és fia	1	1	1
-apa és fia	1	2	-
3 személy-szülők és leány	3	3	6
-szülők és fiú	7	14	7
-apa, fiú, meny	1	2	1
-házaspár és a férj anyja	2	2	4
-házaspár és a férj testvére	1	1	2
4 személy-szülők és gyerekek	4	9	7
5 személy-szülők és gyerekek	1	3	2
-szülők, fiú, meny, leány	2	4	6

3 Például Vasas Samunak a Korunk című folyóiratban 1971-ben megjelent cikke, melynek címe *Egyke és cifrázkodás*.

-szülők, fiú, meny, unoka	1	2	3
-özvegy nő, testvére, ennek a felesége, fiú, meny	1	2	3
6 személy-szülők, fiú, meny, két unoka	2	5	7
7 személy-anya, fiú, meny, két unoka, leány, unoka	1	1	6
Összesen	80	84	96

A faluban összesen 80 háztartás van, ezek legnagyobb része egy, kettő, illetve három személyből áll. Arányuk nagy a többi háztartáshoz képest, az összes 83,75%-át teszik ki. Ezek közül is a legnagyobb számban azok fordulnak elő, amelyekben egy személy él egyedül, ami a faluban élő özvegyek nagy számából adódik (30 személy él egyedül, 12 férfi, 18 nő, az özvegyek száma: 10 férfi és 25 nő). 20 olyan háztartás van, ahol házaspár él, ők idősek, akiknek a gyermekei már nem élnek a faluban, vagy nem élnek egy háztartásban szüleikkel.

A négy vagy ennél több személyt tartalmazó háztartások száma kicsi, összesen 12. Az egy háztartásban élő személyek száma Sztánán nem haladja meg a hetet, és csak egy ilyen család van. Jól látszik az előregedési, elköltözési folyamat következménye: az idősek emberek magukra maradtak, jobb esetben házastársukkal élnek együtt.

Nagyon alacsony az emberek iskolai végzettsége. A falu lakosságának nagy része alig végezte el a tíz osztályt, illetve a szakiskolát. Nagy a csupán 1-4. osztályt végzettek száma. Ugyancsak nagy a 7 osztályt végzettek száma, főleg az idősebb generáció körében, mert annak idején ennyit lehetett kijárni a faluban. A negyvenes-ötvenes években az iskolai rendszer változásával csak négy elemi lehetett helyben végezni a faluban. Sztánán azért is ilyen alacsony az emberek iskolázottsági szintje, mert a lakosok nagy része csak annyi osztályt járt, amennyit a faluban el lehetett végezni, utána a szülők otthon tartották a gyerekeket, hogy részt vegyenek a munkában. E gyakorlat az utóbbi időben természetesen eltűnt.

Sztánán csupán három főiskolai vagy egyetemi végzettségű személy él. Egyikük a nyugalmazott tiszteletes, aki a faluban telepedett le, a másik két személy a most szolgálatot teljesítő tiszteletes feleségével, tehát a magasabban képzettek nem sztánai származásúak. A faluból elköltözöttek közt nincs hét osztálnál kevesebbet végzett személy. Jelentős az érettségizettek és a szakiskolát végzettek száma, és sokan vannak olyanok is, akik egyetemi végzettséggel rendelkeznek. A városban letelepedett személyek iskolai végzettsége jelentősen meghaladja a faluban maradtak végzettségi szintjét.

Ezzel összefüggésben vizsgáltam a faluban élők foglalkozását. Mára a sztánaiak nagy része nyugdíjas lett, ezeknek a személyeknek az esetében is megvizsgáltam foglalkozásukat.

A faluban élő nők jelentős hányada háztartásbeli és ezzel párhuzamosan dolgozott a termelőszövetkezetben is. Csak nagyon kis hányaduk vállalt olyan munkát, amelyet a falun kívül kellett végezni (például a vasútnál). A nők otthon maradtak, végezték a ház körüli teendőket, nevelték a gyerekeket, művelték a kiskertet és a helyi termelőszövetkezetben dolgoztak.

A férfiak a kollektivizálás után kénytelenek voltak más kereseti lehetőség után nézni, amelyet a falun kívül találtak meg. A legtöbbjük a vasútnál talált munkahelyet. Többen a közeli alabástrombányában dolgoztak, és sokan ingáztak Egeresre vagy Bánffyhungyadra az ottani gyárakba. Vasas Samu Vistáról írva az ingázás általánossá válását az 1940-1950 közötti évtizedre teszi: „Addig csak nagyon kevesen, inkább a szegényebbek jártak be dolgozni a gyárakba. A háború befejeztével azonban megindul az áramlás.” (Vasas, 1978: 65.)

A fiatalok közül egyre többen választották az ingázást, majd – alkalmazkodóbbak és mobilisabbak lévén – le is telepedtek a közeli városokba. Megfigyelhető, hogy a faluból elköltözöttek körében magasabb az iskolázottsági szint. A két folyamat szorosan összefügg egymással: akiknek lehetőségük volt továbbtanulni, azok telepedtek le városon, illetve akik városa mentek dolgozni, azok párhuzamosan folytathatták tanulmányaikat, tehát a lokális mobilitás társadalmival kapcsolódik össze.

Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy az utóbbi ötven-hatvan évben jelentős változásokon ment keresztül Sztána. A megélhetési kényszer és a kollektivizálás következtében megindult az elvándorlási hullám. Ennek eredményeképp a falu lakosságának a száma jelentősen csökkent, és előregedési folyamat indult meg. E folyamat mára olyan méreteket öltött, hogy szinte már kihalással fenyegeti a falut.

Az 1990-es évek újabb változást idéztek elő a falu életében. Megfigyelhető egy lassú visszaköltözési folyamat. Azok, akik már nem tudják a megélhetésüket városon biztosítani, illetve már nem kötődnek a városhoz, mert nyugdíjba vonultak, visszaköltöznek a faluba, vagy kétlaki életmódot folytatnak (nyáron falun, télen városon). Olyanok is vannak, akik nem sztánai származásúak, és úgy költöztek be a faluba.

Másik tendencia, hogy az üresen maradt házakat kolozsváriak vásárolják meg, és nyaralóként használják. A feltételek adottak: viszonylag közel van Kolozsvárhoz, szép természeti környezetben fekszik, csendes falu.

Az utóbbi évtizedekben Sztána lakosságának mobilitása sokat változtatott a falu arculatán, és ez a folyamat még nem zárult le. Egy falu társadalmának a változása összetett módon sok más jelenségre is hatással van. Belső összetétele, mobilitása, külső kapcsolatai, zártságának vagy nyíltságának mértéke a falu egész életére, kultúrájára befolyással bír. Ezeknek a tényezőknek a feltárása, jobb megismerése sok más jelenségre is magyarázatot ad.

Sztána társadalmának jobb megismerésével közelebb juthatunk kultúrájának, történetének feltárásához. Több ilyen jellegű vizsgálat elvégzésével már általános tendenciákat is ki lehet mutatni, és nagyobb területre vonatkozóan lehet következtetéseket levonni.

Bibliográfia

- BALÁZS Éva 1939: *Kolozs megye kialakulása*. Budapest
- JANKÓ János 1892: *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest
- KESZI HARMATH Sándor 1978: *Népesedési kérdések Kalotaszegen*. In: szerkesztette: IMREH István. *Változó valóság*. Bukarest, 19-60
- VÁRADY Péter-BORBÉLY Anikó 1991: *Erdély magyar templomai. Kalotaszeg*. Budapest
- VARGA E. Árpád 1998: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. II. Bp.-Csíkszereda
- VASAS Samu 1971: *Egyke és cifrázkodás*. Korunk 1971/9. 1288-1293. 1978 *Egyre gazdagabban, egyre kevesebben*. In: szerkesztette: IMREH István. *Változó valóság*. Bukarest, 61-72.

Forrás:

Recensământ din 1910. Transilvania. 1999

Irodalomtudományi szekció

„Wilhelm és társai én vagyok” Tolnai-alteregók nyomában

Tolnai Ottó művészetének titokzatos ügye Regény Misu kiléte, hangsúlyozza Mikola Gyöngyi *A Nagy Konstelláció* című könyvében. (Mikola, 2005: 115.) Ám nem ő az egyetlen figura, aki után érdemes nyomozni, hiszen Tolnai szövegtárait sok különös, módszeres alak lakja. Ezzel kapcsolatban Thomka Beáta karneváli forgatagról ír, szerinte „Kosztolányinál és Tolnainál külön-külön is már-már követhetetlen az alakot és alakmást, az alterego alakmását, a mást mássá hatványozó, a jelet jellel fokozó, mozgató, kimozdító, bemozdító műveletsor, a szituációkat történetté tágító nyelvi figurativitás”. (Thomka, 2003: 87.)

A dolgozat célja Tolnai Ottó 2008-ban megjelent *Grenadírmars* című prózakötetének vizsgálata, különös figyelmet szentelve az alteregók és a fiktív többszerzőjűség kérdésének. Az író én-elbeszélő hőseinek ajándékozza szövegeit, és azokat vendégszöveggként beékeli saját írásaiba, vagy a hőseiktől hallottakat mondja újra. „A másoktól átvett közlés mint *kivágot* helyenként az elbeszélőt is kiszorítja s az egész formát kitölti. Ilyenkor a betét méretei már-már azonosak a szöveg méreteivel” – állapítja meg Thomka Beáta a kötetről írt kritikájában. (Thomka, 2008: 1169.) Az elbeszélői szólam beazonosíthatatlanná válik, a *ki beszél?* kérdés megválaszolása nehézségekbe ütközik. Mikola Gyöngyi az író újabb prózájáról értekezve megállapítja, hogy Tolnai szövegeiben a szerző a kreátor domináns pozíciójából kihúzódva teret enged a kollektornak. (Mikola, 2006: 100.) A szövegek narratív szituációjának leírására leginkább a fiktív többszerzőjűség kifejezés felel meg. E fogalom a népköltészetre jellemző kollektív szerzőséggel, az oralításban élő, folyamatosan alakuló művek létrehozásával áll szoros kapcsolatban. A kötetben a mesélés aktusa a mesélőnél, sőt még a történetnél is sokkal fontosabb. Egy-egy eseményt annak elmondása hitelesít. E gondolat összecseng Roland Barthes-nak az írásról mint performatív aktusról tett megállapításával, miszerint „a megnyilatkozásnak nincs más tartalma (más közleménye [énoncé]), mint a megnyilatkozás aktusa maga”. (Barthes, 1996: 53.) Tolnai fontosnak tartja világossá tenni, ki kitől hallotta, ki kinek mesélte az éppen aktuális történetet.¹ Hőseiben Walter Benjamin mesemondója testesül meg, a *Grenadírmars* írásaiban pedig a mese, vagyis a közlés kézműves formája él tovább. (Vö. Benjamin, 1969: 104.)

1 Erre példa: „Nem a Habonyinak mesélte, a Habonyi barátjának, akivel aknát raktak Baranyában, de Habonyi úgy adta elő, mintha neki mesélte volna, valamiért, fogalmuk sem volt miért, egészen beleélte magát, úgy adta elő, mint egy igazi színész.” (Tolnai, 2008: 147.)

(Alteregók)

Az alakmások és szereplők folyton belebeszélnek a történetbe, közösen hozzák azt létre, az olvasó pedig eltévelyedik. A Tolnai-recepció fontos, sokszor hangsúlyozott kérdései közé tartozik az alteregók problematikája. Gulyás Gábor úgy véli, a kortárs magyar költészetben a Tolnai-opusnál aligha van adekvátabb példa a *ki beszél?* kérdés megkerülhetetlenségére. (Gulyás, 1995: 43.)

„Tolnai saját személyiségét igen sokáig nem álcázta, nem bújtatta szerepek, alakmások mögé. Ez az újabb rekapituláció idején következik be, amikor egy gazdag emberi, költészeti tapasztalat megtalálja önjelképét és formáját” – írja Thomka Beáta. (Thomka, 1994: 73.) Szilágyi Márton a *Kékitőgolyó* című kötet kapcsán ír Tolnai öntematizálásának áttételesebbé válásáról. Véleménye szerint a könyv több írásában erős hangsúlyeltolódások figyelhetők meg, lényeges az írói alteregó és a narrátor felfogásában mutatkozó változás, miszerint „az írói létre vonatkozó, előtérbe kerülő reflexiók szerepét fokozatosan egy metaforikusabb, alakmásokban testet öltő perszonifikáció veszi át”. (Szilágyi, 1995: 125.) Szilágyi utal Wilhelmre, a falubolond figurájára, a dilettáns, műveket szinte létre sem hozó festőfigurákra, továbbá „az író alakjával nem azonosítható, nem művész öntudatú, monológot mondó” személyekre, valamint a lírai hőssé emelt, de egyúttal előképként is tisztelt Csáth Gézára. (Szilágyi, 1995: 126–128.) Ide sorolható még Kosztolányi Dezső alakja, aki Csáthoz hasonlóan a Tolnai-életmű költői kategóriájává vált, és leggyakrabban „kosztolányi”-ként vagy „desiré”-ként tűnik fel. Mikola Gyöngyi állásfoglalása szerint T. Olivér és T. Orbán általában egyes szám első személyű elbeszélőként szerepel, a Tolnai-szöveguniverzumban ez a két szereplő áll legközelebb a szerzőhöz. Ezek az alakok nem költött alteregók, regényesített, kitalált alakok, „hanem különböző nézőpontú elbeszélőszólamok jelölései, és többször történik rá utalás a szövegekben, hogy valójában ugyanarról az elbeszélő-főhősről van szó”. (Mikola, 2005: 116–117.) A társaság kiegészül az infaustusok csapatával (Regény Misu, Kafka (Kavga) Feri, Jonathán, Gorotva, Szanitter Tibike, Elemér, Tihamér, Palicsi P. Howard Jenőke, Kérges Amadeó, idősebb és ifjabb Habonyi, Kis Hergel vagy Barnabás), akik *A pompeji szerelmesek Infaustus* című elbeszélésben T. Olivér kis íróiskoláját, képmásoló iskoláját, ikonfestő közösségét alkotják. (Tolnai, 2007: 278.) Ménesi Gábor az infaustusokat az elbeszélői én megsokszorozódásaként értelmezi. (Ménesi, 2009: 55.) Bárány Tibor véleménye sem tér nagyban el Ménesiétől. Szerinte annak ellenére, hogy a narrátor többször világossá teszi, hogy nem azonos a hőseivel, azok mégis az ő alteregóinak tűnnek. (Bárány, 2007: 27.) Thomka Beáta úgy véli, elgondolkodtató, hogy a Tolnai-próza szubjektuma miért fordul ilyen esendő szerzőképmások galériája felé. „Különös továbbá – írja Thomka –, hogy az elbeszélőhöz hanghordozást, szólamot igen, azonosítható narrátori figurát nehezen tudunk hozzárendelni. A magyarázat abban rejlik, hogy állandósult a mimikri s az intenzív alakváltoztatás következtében a központi személy csupán egyik tagja a fiktív societásnak.” (Thomka, 2008: 1169.) Mikola

Gyöngyi is hangsúlyozza, hogy Tolnai „ember-gyűjteményében” a szerző nem foglal el központi helyet, szerinte Tolnainál „a szerző és a hős hagyományos szereposztásának eltörlése, pontosabban egyoldalú viszonyuk kölcsönössé tétele és megsokszorozása történik.” (Mikola, 2006: 100.)

Tolnai Ottó alteregóiin töprengve Paul Valéry gondolatai juthatnak eszünkbe: „Hogyan képes az én önmaga beszélgetőtársává válni? És hogyan fejezi ki azt, *amivé lesz*, úgy, hogy közben hallgatóságot is teremtsen hozzá magának?” (Valéry, 1997: 86.) E problémafelvetés megvalósulását figyelhetjük meg a Tolnai-szövegekben. Az én és a hősök viszonyát *A pompeji filatelista* című elbeszélés néhány sora világítja meg leginkább. Az író elbeszélő külön berakókat vásárol filatelista hősei és önmaga számára. Mindannyian másfajta bélyegekre szakosodtak, az én-elbeszélő az Adriára, Regény Misu pedig „a történelem által meghibásodott bélyegekre”. Az alteregókhoz rendelt mániák tehát lehetővé teszik az író szakosodását egy-egy témára. Az én szétszálazódik, viszont az így létrejött szubjektumok szorosan összekapcsolódnak, áttűnnek egymásba.

(Fiktív többszerzőjűség)

Tolnai és alteregói, infaustusai eszünkbe juttathatják Kosztolányi *Esti Kornélját*, különösen az első fejezet néhány mondatát: „Alapítsunk társasceget. Mit ér a költő ember nélkül? És mit ér az ember költő nélkül? Legyünk társszerzők. Egy ember gyöngye ahhoz, hogy egyszerre írjon is, éljen is.” (Kosztolányi, 1995: 19.) Esti Kornél és a narrátor megállapodása értelmében Esti a találkozókon mesél, szövetségese pedig megírja a történeteket, a majdani könyv az író neve alatt fog megjelenni, de a cím Esti neve lesz. A társszerzőség fogalma Tolnai írásaira is érvényes, főleg ha tudjuk, hogy a *Grenadírmars* én-elbeszélője nem kisebb feladatra vállalkozik, mint a *Tolnai Új Világlexikona* egyes szócikkeinek megírására, e munkához végez pontos gyűjtéseket. Olyan fogalmak megmagyarázására törekszik, amelyek a régi *Tolnaiban* nem szerepelnek, vagy leírásuk szerinte nem megfelelőek. Ez általában nem egyszemélyes munka, szükséges a segítség, mint például Ilia Mihályé, aki a tojás szócikkének társszerzőjeként jelenik meg.

Tolnai társszerzője egy másik műben Parti Nagy Lajos a *Költő disznózsírjából* kérdezője. Tolnaihoz hasonlóan rá is jellemző a fiktív, dilettáns szerzők szerepeltetése. Közös pont e tekintetben Rejtő Jenő életműve, amelyet Tolnainál Palicsi P. Howard Jenőke, Parti Nagynál pedig Troppauer Hümér idéz meg. Németh Zoltán a *Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban* című tanulmányában behatóan foglalkozik a szerzői nevet problematizáló maszkszerű prózával és költészettel, amelyet a hetvenes évektől kezdődően a magyar posztmodern szövegformálás legjellemzőbb eljárásának tart. Három típusát különbözteti meg, az imitációt, a szimulációt és a tranzitív stratégiát. (Németh, 2009: 84.) Parti Nagy dilettáns szerzői maszkjait Németh a második

csoportba sorolja, s megállapítja, hogy „a név paratextusként előértelmezi a névhez csatolt szövegeket, s a fiktív szerzői maszk csak szimulakrumként lép működésbe – az olvasó eleve tudja, hogy a fiktív néven keresztül nem a szerző személye válik a szöveg téjtévé, hanem az általa képviselt szövegformázási eljárás sajátos areferenciális nyelve”. (Németh, 2009: 81.) Parti Nagy dilettáns szerzőinek versbeszédét a paródia jellemzi, a *gratitnesz* költeményeiben például a Petőfi-líra és a petőfieskedők nyelvének parodizálására, újraírására tesz kísérletet. (Németh, 2006: 258.)

Tolnai fiktív szerzői nem illeszthetők be egyértelműen a Németh Zoltán által meghatározott típusok közül egyikbe sem. A szimuláció és a tranzitív stratégia között félúton helyezhetők el a vizsgált szerzői maszkok. A szimuláció jellemzői közül több fogalom is alkalmazható Tolnai írásaira. Az alakmások individuális maszknak tekinthetők. Egy maszk nevéhez általában egy személy köthető, de ugyanaz a név több fiktív szubjektumot is takarhat az alakok összetettsége miatt. A nevek egy részét a szerző hozta létre, de felhasználta létező alakok és létező fiktív alakok nevét is. Az infaustusok nyelve, „habedumája” a tájnyelvi-parodisztikus vagy a parodisztikus-archaikus-dilettáns fogalmakkal írható le leginkább. A tranzitív stratégiához a két típus közötti különbség köti Tolnai alakmásait. Németh hangsúlyozza, hogy a szimulációban figyelmen kívül hagyják, ki használja az adott nyelvet, a nyelvjáték maga válik meghatározóvá. (Németh, 2009: 83.) Ezzel szemben a tranzitív stratégiáról a következőket állapítja meg: „A nyelven keresztül az azt létrehozó identitást, médiumokat, társadalmi erőket és hatalomgyakorlási technikákat olvassák, abból kiindulva, hogy egyetlen szöveg sem steril nyelvjáték eredménye, hanem mindig a mögötte álló élő identitás érdekei és stratégiái hozzák azt létre.” (Németh, 2009: 83.) A tranzitív stratégia valóságra utaltsága közelebb áll tehát az elemzett szereplőkhöz, mint szimuláció mindenek fölött uralkodó nyelvjátéka.

A *Grenadírmarsban* a hősök alkotásainak nevezett beágyazott elbeszélések nyelvezetükben, stílusukban és formájukban is megegyeznek a kötet kisprózáival. Jellemzőjük a fiktív többszerzőjűség, amire kiváló példa *A mestergerenda* című novella néhány sora: „mintha nem is az én szövegemről beszélt volna, ahogyan tulajdonképpen nem is az én szövegemről volt szó valójában. Jonathán szemszögéből írtam, majd Kafka Ferinek ajándékoztam. Tehát valójában Kafka Feri írta Jonathán szemével Barnabásról azt a novellát”. (Tolnai, 2008: 67.) A kérdéses novella a szövegbeli utalások révén a kötet IV. részében olvasható *Vonaton* cím alá gyűjtött négy litterula egyikével azonosítható, amelynek címe (*Hárfakoncert*). E mozzanat is a szólamok szétválaszthatatlanságára mutat rá.

Az előbb említett Jonathán írói munkásságáról *A pompeji filatelista* egyik novellájában tudhatunk meg többet: kis, rezge szövegei „Olivér szabadon lebegő föliánsokból összeszerelt naplókönyveinek valamiféle utóregzései, párlatai”. (Tolnai, 2007: 278.) Ugyanitt olvashatunk Gorotva tevékenységéről, aki nagyobb vázlatokat, térképeket készít. Regény Misu, a zománcművész, regényelméleti kérdésekről diskurál T. Olivérrel, szigorúan szerb nyelven, esetében „a megírás helyett a megalkotás

folyamatán van a hangsúly, ami nem okvetlenül a szöveg papírra vetésének eljárását, hanem a beszédben élő, létformaként manifesztálódó virtuális regény létrejöttét is jelentheti”. (Bence, 2008: 76.) Nem létező műről van tehát szó, hanem egy fiktív szerző elképzelt, fiktív regényéről. A hősök szövegei is fiktív gyűjteményt alkotnak, amelyről a *Mert dagványt is akart* című rövidprózában olvashatunk: „Hőseimmel ugyanis ilyen kis szövegeket szoktam íratni, még ma is gyakran íratok velük ilyen semmis kis szövegeket, hogy valamiféleképpen elhatárolhassam magamat tőlük. Egész kis könyv gyűlt már össze ezen semmis szövegeikből: *Szeméremékszerek* címmel...” (Tolnai, 2008: 35.) A szereplők szövegének beágyazásával saját szövegeibe pont az elhatárolódást problematizálja az én-elbeszélő. A hősök művei ugyanolyan vendégszövegek, mint a saját elveszettnek hitt, de megtalált írások (*Döglött mustár*), az újságokból kimásolt részletek (*Lupus in fabula*, *Szörös*) és egyéb idézetek (*A csecsen*). Másutt maga az elbeszélő is megkérdőjelezi a hőseitől való elkülönülés lehetőségét, *Életem legszebb irodalmi estje* című elbeszélésében benne is kételyek fogalmazódnak meg, nem tud minden kétséget kizáróan különbséget tenni önmaga és alteregói között: „Berlin elesett, gondoltam büszkén. Akár már holnap utazhatnánk, költözhetnénk vissza Palicsfürdőre, vissza az én kisvilágomba, hőseim, infaustusaim: Olivér, Regény Misu, P. Howard Jenőke, Elemér és Tihamér közé, ahonnan talán el se kellett volna mozdulnom. Vagy nem is mozdultam, nem is én mozdultam: Kafka Feri jött helyettem Berlinbe, ő lépett fel, ő tartotta ezt a megindító, sok könnyel teljes irodalmi estet, életem legszebb irodalmi estjét, Bosiljkával, Boróval és Razijával, én csak feljegyzéseit, piszkozatait tisztázom, de ebbe, mármint hogy ki jegyzetel, illetve kinek is a piszkozatait tisztázza, ahogy mondani szoktam, ki itt a figuráns, most ne bonyolódjunk bele, ez már egy másik történet, a következő fejezetek témája.” (Tolnai, 2008: 142–143.)

Természetesen a következő fejezetek nem adnak választ a feltett kérdésre, a *Valóságso* című ciklus írásai, amelyek az infaustusok apró-cseprő ügyeit tematizálják, még inkább elbizonytalanítják az olvasót. A ciklus kezdő darabja kapcsán Thomka Beáta a következőket írja: „A párbeszéd kimerül az előadásra készülődéssel, s mielőtt eljutna a drámáig, vége szakad a dialógusnak. Ezzel a különös mise en abyme-moddal rokonítható a már említett Tolnai kispróza, a *Különben is, mi az, hogy mimika?* című.” (Thomka, 2008: 1169.) A történetek befejezésének elmaradása, a nyitott szerkezet az egész kötetre jellemző, a szereplők belekezdenek a mesélésbe, de szinte észrevétlenül lépünk át egyik történetből a másikba. Az élőbeszédszerűség válik a jellemző megszólalásmóddá, a hősök egymásba fonódó szövegei alig különíthetők el. A lényeg maga a mesélés tevékenysége, olyannyira, hogy a semmis restiként emlegetett Mozdonyban úgy tartják, csak az történt meg, amit ott elmeséltek (*A csuklyás*).

A beszédszerűség a rövidpróza jellegadó vonásává vált az elmúlt években Thomka Beáta szerint. „A diszkurzív típusú alakítást, a köznapi beszélt nyelvhez, emberi hanghordozáshoz, a nyelv hétköznapi viselkedésmintáihoz, a városi rétegnyelvekhez, a leszakadt csoportok beszédmodorához, nyelvi hibákhoz, fonetikus írásképhez, artikulációs és intonációs vétségekhez való közeledést, az egész parole-beállítottságot az

ezredvég meghatározó vonásának tekinthetjük. A személyek helyére egy elbeszélő hang került, a »ki beszél?« kérdésre nincs pontos válasz; sem a beszélő, sem az elbeszélő, sem a történetbeli alak nem azonosítható.” (Thomka, 2001: 16.) E megállapítások jól jellemzik a *Grenadírmars*, és általában a Tolnai-opus rövidprózáit.

A másolás és elbeszélés mellett fontos még a beékelés mozzanata. A hősök írásai és más vendégszövegek tipográfiaiilag elkülönülve épülnek be a főszövegbe. A kötet szerkezetét tekintve is meghatározó a beékelés, ez olvasható ki a következő sorokból: „Annyit másolok, amennyi helyem van még. Összebb húzva kiengedett, arabos kézírásomat. Apróbbra véve a betűket. A *Dagvány*, a *Mestergerenda* meg a *Döglött mustár* sok helyet elfoglalt. Meg kellene húznom őket. Meg, jócskán. De a füzetből már nem törölhetem ki ezen változatukat. [...] Az igazság az, nem csak a *Dagvány*, a *Mestergerenda* meg a *Döglött mustár* vette el a helyet, különben is rendetlenül vezetem ezeket a füzeteimet. Nem lapról lapra haladok. Illetve olykor igen, olykor nem. Szeretek szabad helyeket hagyni, hogy azután két szöveg közé beessen, bezuhanjon, igen, bezuhanjon, ez a pontos kifejezés, bezuhanjon valami harmadik.” (Tolnai, 2008: 79–80.) Az író, mint másoló lép elénk, aki szorgalmasan másolja füzeteibe a kiválasztott vagy a másokkal közösen létrehozott textusokat. Az átvétel és a másolat a *posztmodern jog* nevében a szerzőség és az eredeti mű jogaiba helyezkedik, jegyzi meg Thomka Beáta. Véleménye szerint a posztmodern korban a szerző paradoxálissá váló fogalom, a társszerzői közösség tagjaként létezik, vagy újra anonimitásba vonul. (Thomka, 2007: 105–106, 110.) Innen már csak egy lépés Foucault válasza a *ki beszél?* kérdésre, vagyis az, hogy „Mit számít, ki beszél?” (Foucault, 2000: 138.) Tényleg, mit számít? A Tolnai szövegekben a lényeg az, hogy valaki mindig *belebeszél*.

Felhasznált irodalom

Kiadások:

Kosztolányi Dezső 1995:	<i>Esti Kornél / Esti Kornél kalandjai</i> . Budapest: Unikornis Kiadó
Tolnai Ottó 2007:	<i>A pompeji szerelmesek. Fejezetek az Infaustusból</i> . Pécs: Alexandra Kiadó
Tolnai Ottó 2008:	<i>Grenadírmars. egy kis ízelt opus</i> . Zenta: zEtna Kiadó

Hivatkozások:

- Bárány Tibor: *A regény felemlegetése. Élet és irodalom* 2007/25. p. 27.
- Barthes, Roland 1996: *A szerző halott. In: A szöveg öröme. Irodalomemléleti írások.* Budapest: Osiris Kiadó, 50-55.
- Bence Erika 2008: *Tolnai-tárgylexikon (Tolnai Ottó: A pompeji szerelmek).* Híd 2008/2. 75-79.
- Benjamin, Walter 1969: *A mesemondó. In: Kommentár és prófécia.* Budapest: Gondolat Kiadó, 94–126.
- Foucault, Michel 2000: *Mi a szerző? In: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Debrecen: Latin betűk, 119-145.
- Gulyás Gábor 1995: *A költő alteregói avagy a Tolnai-kaland.* Műhely 1995/5. 43-44.
- Ménesi Gábor 2009: *Vég utáni látkép. Tolnai Ottó két kötetéről.* Új Forrás 2009/2. 51-59.
- Mikola Gyöngyi 2005: *A Nagy Konstelláció. Kommentárok Tolnai Ottó poétikájához.* Pécs: Alexandra Kiadó
- Mikola Gyöngyi 2006: *Ember-alakzatok Tolnai Ottó prózájában.* Pannonhalmi Szemle 2006/3. 98-102.
- Németh Zoltán 2006: *Parti Nagy Lajos.* Pozsony: Kalligram Kiadó
- Németh Zoltán 2009: *Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban.* Alföld 2009/10. 78-84.

-
- Szilágyi Márton 1995: *Bácskai porban és azúrban. (Tolnai Ottó: Kékítőgolyó. Új prózák könyve)* In: *Kritikai berek*. Budapest: József Attila Kör – Balassi Kiadó, 123-129.
- Thomka Beáta 1994: *Tolnai Ottó*. Pozsony: Kalligram Kiadó
- Thomka Beáta 2001: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest: Kijárat Kiadó
- Thomka Beáta 2003: *Glosszárium*. In: *Glosszárium*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 69-140.
- Thomka Beáta 2007: *Narrator versus auctor*. In: *Narratív beágyazás és reflexivitás. Narratívák 6*. Szerkesztette: Bene Adrián és Jablonczay Tímea. Budapest: Kijárat Kiadó, 102-112.
- Thomka Beáta 2008: *Aprózás, kispróza, kézművesség (Tolnai Ottó: Grenadírmars)*. Jelenkor 2008/10. 1166-1172.
- Valéry, Paul 1997: *Füzetek*. Budapest: Európa Könyvkiadó

Emlékezet, történelem és amatőr film viszonya Forgács Péter *Von Höfler vagyok (Werther-variáció)* című filmjében¹

Forgács Péter munkássága, magyar nyelvterületen, többnyire ismeretlen és szinte teljes mértékben feldolgozatlan, miközben külföldön folyamatos elismerést kapnak a filmjei – legutóbb, a Magyar Filmszemlés díjak mellett, a rangos Erasmus-díjat ítéltek oda a rendezőnek. Forgáccsal kapcsolatban ismeretlenségről beszélni persze nem teljes mértékben jogos, de meglátásom szerint a filmjei iránti érdeklődés egyelőre leginkább egy szűk szakmai figyelemre korlátozódik, a magyar köztudatnak nem része, vagy ha mégis, akkor nem eléggé hangsúlyosan a része. Mindezt azért tartom fontosnak elmondani, mert egy olyan – természetesen és szerencsére még nem lezárt – életműről van szó, amely folyamatosan a múltra és ahhoz való viszonyunkra kérdez rá, innovatív módon dolgozza fel a múlt darabjait, a privát történelem, az egyéni élettörténet elmondásának lehetőségeit keresi, s ilyenként feltétlenül számolnunk kell vele. De nemcsak esztétikai szempontból kell számolnunk vele, hanem antropológiai, szociológiai, de akár pszichoanalitikus szemmel nézve is izgalmas tárgyként mutatkoznak a Forgács-filmek. És hogy miben innovatív a forgácsi múlt- és életrajzkoncepció, azt a továbbiakban reményeim szerint sikerül majd megvilágítanom.

Kezdjük akkor a legelején. Forgács Péter filmrendező és videóművész 1983-ban megalapítja a Privát Fotó és Film Archívumot, amatőr filmek különleges gyűjteményét. Előtte, már a hetvenes években is a privát fotót és filmet kutatja – vizuális, szociológiai, esztétikai és kultúrantropológiai szemléletmóddal közelít tárgyhöz. A független filmes többnyire ezeket, az 1920-as, '30-as, '40-es évekből származó home videókat mint *objet trouvé*-ket, talált tárgyakat használja fel filmjeiben (amely egyébként avantgárd gesztus), ezeket szakítja ki eredeti miliőjükből, rendezi őket egységes narratívába, és Szemző Tibor zenéjét a filmek alá csúsztatva, rekontextualizálja azokat. A filmek bázisát képező archív felvételek nem a múlt kanonikus eseményeit rögzítik, hanem az individuális emlékezet dokumentumai, hiszen hétköznapi életet dokumentálnak, amelyeket hirtelen forgat fel a világháború traumája.

Forgács 1988 óta készíti *Privát Magyarország* című sorozatát, amely Bódy Gábor és Tímár Péter *Privát történelem* című filmjére utal vissza mind címében, mind eljárásaiban, ill. azokat írja tovább. A *Von Höfler vagyok*, amelynek alcíme (*Werther-variáció*) a sorozat 15. darabja. Regényes családi sagáról van szó – közel száz év

1 Az itt olvasható írás része egy nagyobb léptékű kutatásnak, amelyben Forgács Péter munkásságát vizsgálom, különös tekintettel a *Privát Magyarország* című sorozatra. Kutatásom ambíciója az, hogy az emlékezet/emlékezés és a történelem/történet viszonyát járja körül, figyelve az amatőrfilm használatának különböző formáira és jelentéseire, illetve a Forgács-filmekben létrejövő filmes önéletrajz, ill. családregény megjelenési formáira.

történetéről, de annál jóval többről is, ha az időbeli visszautalásokat is figyelembe vesszük. A film központi figurája az a Höfler Tibor, akinek egyik öséről – egyes kutatások szerint – Goethe híres regényhősét, Werthert mintázta. A karcos filmtekercekből, fotográfiákból, levelekből, a majd' százéves Höfler Tiborral való interjúból és Xantus János Werther-filmjének részleteiből összegyúrt családtörténet a 2008-as Magyar Filmszemlén elnyerte a Kreatív dokumentumfilm díját, s mint ilyen, hangsúlyos műfaji kérdések elé állít.

A továbbiakban tehát a film narrációjának rétegződéséből, a rétegek lebontásából igyekszem majd kibontani a filmben működő sajátos emlékmunkát és viszonyát az itt kibontakozó családtörténethez, s ezen keresztül a film műfajiságára vonatkozó kérdéseket is problematizálnék.

„*En von Höfler vagyok, igen*” – ezzel a mondattal kezdődik a film. Egy rekedtes, öreg férfihangot hallunk, miközben a főcím megy, látni viszont nem látjuk, hogy ki beszél. A filmhang recseg, karcos. Az első kép, amit látunk, egy táncoló lányt örökít meg, közben zongorajátékot hallunk. A némafilmek működés- és befogadásmódjának kontextusa idéződik itt meg, az a ma már történelmi pillanat, amikor a hang nélküli képsorokat vetítéskor zongorakisérettel toldották meg, ily módon kompenzálva a filmek némaságát. Forgács filmjében a zongorajátékos maga Höfler Tibor, a film központi figurája, az ő személyes életútja elevenedik meg a szemünk előtt. A majd' százéves férfi élettörténete rendkívüli részletességgel mutatkozik meg előttünk a 2x 80 perces, kétrészes filmben. Höfler Tibor egy interjú-szituációban mesél családjá történetének meghatározó pillanatairól: a Hauer-bonbonról, ami összehozta apját és anyját a pécsi Nemzeti Casinóban, az Első Pécsi Bőrgyár megalakulásáról, amely apja nevéhez fűződik, arról, hogy a II. világháború idején az összes rokonát deportálták, meg persze a nőkről, életének állandó szereplőiről.

Höfler Tibor kísérletező kedvű, bohém figura: szenvedélyesen rajong a motorbiciklikért, lelkes rádióamatőr és fotós, s legalább ennyire izgatja az amatőr filmkészítés is: 1928-ban tesz szert egy 9,5 mm-es kamerára, mellyel minden általa fontosnak ítélt családi eseményt felvesz. Forgács filmje ezekből a felvételekből építkezik. Amikor Höfler úgy dönt, hogy megörökít egy-egy lényeges pillanatot saját életéből, azt nyilvánvalóan nem művészi céllal teszi – a technikai rögzíthetőség örömeit éli meg, amelynek révén szelekcióval, személyes emlékezetét konstruálja meg. Érezni ezeken a felvételeken a rendszerezésre való késztetést, hiszen Höfler is válogat, megszerkeszti, esetenként feliratokkal látja el filmjeit. Nyomot hagy, de nem kívánja emlékeit célzatosan közszemlére tenni.

Amikor Forgács rátalál erre az anyagra, elkezd történetíróként, antropológusként viselkedni: interjút készít vele, a home videókon kívül Höfler Tibor családi fotóit is számba veszi, felgöngyölíti azokat a történelmi szálakat, melyek ebben a mikrotörténetben relevánssá válnak valamilyen szempontból. Kutatást végez, forrásokat gyűjt, amelyeket aztán újraprendez, kiegészít, és megpróbál hozzá adekvát formát találni. A privát felvételek látszólagos homogenitását heterogénné, rétegzetté teszi. Az amatőr filmekről

egyébként azt nyilatkozta egy interjújában, hogy azok „olyan emberi történetek, amelyek nagyjából mindenkiel megesnek: megszületünk, totyogunk, fürdünk, nevetünk, ünneplünk, családi körben vagyunk. Igen kevés bennük a halál, a válóper, az abúzus, az agresszió [...]. Ezért a családi film alapvetően a boldogságra való törekvésünk reprezentációja. A boldogság pedig nem más, mint a halálnak és reprezentációinak, a pusztulás minden jegyének elkerülési kísérlete.” (Seres, 2007) Forgács arról beszél tehát, hogy a kamerához kapcsolt kulturális kód a mosoly, a boldogság. Ennek jobb megvilágítása érdekében hadd idézzek fel egy kulcsjelenetet a már emlegetett Bódy-filmből, a *Privát történelemből*. A filmben zsidó nők menetelnek – a híres halálmenetről van szó Budapest és Bécs között – és Győrben egy magyar katona lefilmezi őket. Egy halálba menetelő nő a kamerát látva elmosolyodik.

Temetéseken, tragikus pillanatokban ritkán kerül elő tehát a kamera, s ilyen értelemben azt lehet hinni, hogy az idilli, boldog pillanatok megörökítése egyneművé teszi egy amatőr filmes anyagot. Höfler Tibor privát felvételei azonban már önmagukban, a forgácsi újraserkesztés nélkül is rendkívül sokszínűek. Látszólag ezek a filmek is ugyanúgy a boldogságra való törekvés reprezentációi, mint bármely más privát felvétel, csak hogy Höfler Tibor kamerája megdöbbentő módon nemcsak azt képes látni, ami idilli, hanem a tragikum, a halál filmes rögzítését sem kerüli ki: halott apja, majd halott anyja mozdulatlan, mereven fekvő testét is fölveszi.

A forgácsi emlékrekonstrukciós, rekontextualizációs folyamat révén ez az önmagában is rejtélyes anyag még inkább rétegzetté válik, kiegészül, de mindezt úgy teszi, hogy a Höfler történeteiben rejlő rejtélyességet egy pillanatig sem próbálja meg feloldani vagy bármiféle lezárást, megoldást adni neki. Erről a folyamatról a rendező így nyilatkozott a már idézett interjújában: „A munkáimmal nincs olyan szándékom, hogy valami véglegest, valami kijelentésszerűt tegyek, hanem épp ellenkezőleg, olyan ajtókat és kapukat szeretnék felnyitni, amiben a néző elkezd utazni és hozzáteszi a saját asszociációit és gondolatait. Nem szeretnék »képeskönyvfilm« csinálni, ami az úgynevezett magyar filmművészet legnagyobb részét képezi. Ezek tautologikusak, leíróak. A leíró képeskönyv-film – bár létezik egy-két nagyszerű produktum is – eladható, de számomra teljesen közömbös.” (Seres, 2007) A tautológia itt arra a filmes megoldásra vonatkozik, melynek révén a filmkép a hangzó szöveg, az elbeszélés illusztrációja csupán, tehát egy direkt kapcsolat, megfeleltetés jön létre a kettő között: azt látjuk, amit hallunk, amely dokumentumfilmek esetében különösen bevett eljárás.

De hogy világosan lássuk a *Von Höfler vagyok* rétegeit, megpróbálom azokat szétszálazni. A filmben létrejövő élettörténet belső és külső nézőpontok ütköztetésével jön létre. Az egyik legfontosabb nyilvánvalóan Höfler Tibor perspektívája, aki, immár megöregedve, egy interjúhelyzetben, retrospektíve beszéli el élete töredékes történetét. Ehhez a belső nézőpontú, intradiegetikus, a film jelen idejében történő narrációhoz kapcsolódnak Höfler amatőr felvételei, melyek az emlékezés kontextusában a személyes múltat hozzák létre. Annál is inkább a múlt felvételei ezek, mivel a mozgóképes eszközök mássága is hangsúlyt kap itt, s ily módon Forgács filmje nemcsak az emlékekről szól,

hanem legalább annyira azokról a technikákról is, melyek az emlékeket létrehozták. Höfler Tibor családi felvételeiből valami megmagyarázhatatlan líraiság árad, amely akár a szentimentalizmus kelepécéjébe is belesétálhatna, ha nem ellenpontoszná a boldogság-reprezentációkat a tragikum, illetve az irónia módusza. De még akkor is, amikor úgy tűnik, hogy valamiféle banális egyszerűség árad ezekből a felvételekből, valahogy mégis képes az életből valami lényegit, esszenciálisat fölmutatni.

A *rite de passage*-okat, az életút fontosnak ítélt rítusait, pillanatait, amelyekhez tehát az öröm kapcsolódik (mint pl. a gyermek születése, a balatoni nyaralások vagy a szüret), finoman ellenpontoszzák a nőkről készített erotikus fotók, a kamerának játszó bőrleszkek, gegek, amelyek szintén hétköznapi momentumokat örökítenek meg, de azokat ironikus módon pozicionálják újra. Ezek a rövidke bőrleszkek készítőjük igen fejlett iróniájáról tanúskodnak, hiszen az alkotó pozícióját is irónia tárgyává teszik, mégpedig azáltal, hogy a két filmes jóbarát, Höfler és Grósz Gyuri – Drakul 1 és Drakul 2 – művésznéven prezentálja önmagát, filmes kompániájuknak pedig a MURIVERSAL nevet adják.

Egy másik nagyon fontos réteget a filmnek Forgács szerepe képezi. A rendező először hallgatóként van érezhetően jelen, s bár egy ideig nem tűnik fel a filmben, Höfler Tibor elbeszélésének strukturálódásából lehet következtetni arra, hogy azok egy kérdésre születő válaszként fogalmazódtak meg. Forgács azonban nemcsak hallgató, hanem elbeszélővé is avanszál a filmben, s így szerepe megsokszorozódik. Extradiegetikus, a diegetikus téren kívül elhelyezkedő narrátorként tűnik föl, aki E/3-ban mesél Höfler Tiborról. Aztán időnként a külső narrátori pozícióból belsőre vált, amikor Höfler Tibor szavait tolmácsolja én-elbeszélés formájában. Forgács tehát hol Höfler Tibor láthatatlan beszélgetőtársa, hol látható narrátor, de bármilyen pozícióban is helyezkedik el, mindvégig megpróbál higgadt, objektív, külső nézőpontot elfoglalni. Ezt a fajta dokumentarizmust a filmben megjelenő feliratok is erősítik, amelyek szintén egy külső perspektívához, ezúttal Forgácshoz, mint szerkesztőhöz, rendezőhöz köthetők. A feliratok szerepe egyrészt az, hogy eligazítson a családi viszonyok kusza hálójában, emellett a családi film készítésének apropóját is kijelölik (lett légyen szó szüretről vagy egy családtag frontra vonulásáról), másrészt viszont a történelmi háttér is kirajzolódik általuk. De hozzá kell tennem, ez utóbbit csak akkor látja fontosnak Forgács, ha az adott történelmi esemény a személyes élettel is kereszteződik. Privát és nyilvános történelem egyidejűségét, feszültségét munkálja ki a rendező, de mindezt úgy teszi, hogy az előtérben végig a személyes családtörténet áll, s a történelmi kontextus mindig e mögül szűrődik át, és nem fordítva. A feliratok között találunk azonban egy különös mondatot: „Péter talán sose tudta igazán megemésztetni, hogy apja nem vette feleségül Annust.” (Péter Höfler Tibor fia, Annus pedig gyermekének anyja.) Ez nem egy narratív mondat, és nem információközlő vagy leíró, mint az eddigi feliratok, hanem értékelő. Ezen a ponton kilóg a szubjektívizmus lólába, meginog a távolságtartó dokumentarizmus.

Hozzá kell tennem, hogy Forgács nem szokott hasonlóképpen eljárni más filmjeiben sem.²

Eleddig úgy tűnhet, hogy egy erős férfinarratíva jön létre ebben a filmben, de Forgácsnak sikerül úgy súlyozni a történetet, hogy a női perspektíva legalább ennyire fontossá váljon, s ezt Höfler anyja és női leveleinek bevonásával oldja meg. Höfler nőkhöz való viszonya eléggé ellentmondásos: pl. a fia anyjáról, akit nem vett feleségül és nem is éltek együtt, az interjúban úgy nyilatkozik, hogy ő tulajdonképpen szerette ezt a nőt, csak az anyja ellenszenve meg a nő társadalmi helyzete miatt végül nem lett semmi a dologból. Egy másik házassági kísérlete szintén meghiúsul, erre is felvillant egy potenciális magyarázatot a film, de a szálak mindegyik apró történetben elvarratlanok maradnak.

A film szerelemábrázolása egy újabb dimenzióval gazdagodik a Werther-szál bevonásával. Xantus János *Werther és élete* című 1976-os filmjéből is felhasznál néhány részletet Forgács. Xantus filmje egyrészt idézetként működik a filmben, másrészt azt a legendát, félíg-meddigényt idézi meg, miszerint Goethe Höfler Tibor ükapjáról mintázta Werther alakját. Forgács úgy működteti a Werther-szálat, hogy a Goethe-történet új megvilágításba kerül, hiszen a „valódi” Werther, az ükapa nem lett öngyilkos – többet róla, az ükapáról sajnos nem tudunk meg a filmből. Másrészt megteremtődik a Werther-Höfler Tibor párhuzam, amit az is erősít, hogy egy helyütt a filmben Höflert látjuk Werther-jelmezben, egy másik helyen pedig az öreg Höfler a német Wertherből olvas fel egy rövidke passzust. Höfler Tibor alakjában viszont nem egy szerelemtől meggyötört és öngyilkosságra készülő Werthert látunk viszont, hanem egy szenvedélyes, az életet nagykanállal habzsoló, leginkább don juani figurát.

Mindebből kiderülhetett tehát, hogy Forgács fikciós elemeket vegyít dokumentarista elemekkel – ezt a különös kevercset jelzi az a műfaji kategória is, amelyben a film a 2008-as Magyar Filmszemlén nyert, és ez a Kreatív dokumentumfilm kategória volt. Adódik tehát a kérdés, amely a film műfaját problematizálná. Láthatóan a kritikát is foglalkoztatja ez a fölvetés, hiszen jónéhány izgalmas megnevezés született a műfaji behatárolás dilemmájából. Vágvölgyi B. András pl. *mozgóképes történet-szociológiai merengésnek* nevezi a filmet (Vágvölgyi B., 2008), Radics Viktóra a *dokumentumfilm-regény* terminust használja (Radics, 2008), de Forgács filmjeivel kapcsolatban használatban van a *filmnapló* megnevezés is. Az előző két terminusban a történelem és fikció határainak problematikája fogalmazódik meg, hiszen Forgács filmje lényegesen túlmutat a dokumentumfilmen, de játékfilmen innen helyezkedik el. A *Von Höfler vagyok* (és egyébként Forgács többi filmje is) abban egyedülálló, hogy semmilyen klasszikusnak mondható műfajba nem integrálódik, egy kevert filmnyelvet hoz létre, amelyben a játékfilmes és dokumentumfilmes elemek keverednek a privát felvételek

2 Az észrevétel Visky Andrásról származik (ezúton köszönöm neki!), elhangzott a 2009-es hidegszamosi táborban a rendezővel készült beszélgetés során.

nyelvével, irodalmi allúziókkal, s mindehhez Szemző Tibor zenéje járul, mint szenzuális és strukturáló tényező.

Ami a filmnaplóként való meghatározást illeti, Báron György állapítja meg Forgács *Arizonapló* című filmjével kapcsolatosan, hogy „minden filmnapló szükségképpen töredezett, és hiányérzetet hagy a nézőben. Ez a hiányérzet, mondani sem kell, termékenyebb energiák forrása, mint az a megelégedettség, amely a kerek filmtörténetek láttán tölt el bennünket. A filmnaplónak nincs eleje, vége és nincs középpontja. Pontosabban e centrum nem a filmben található, hanem azon kívül: az elbeszélő személyében. A filmnaplóval kapcsolatban felmerülő műfaji probléma azonos a modern film alapkérdésével: ki mondja – mondja-e valaki – a történetet?” (Báron, 1992)

A *Von Höfler* vagyokkal kapcsolatban is ezt érezheti a néző: monumentális családtörténetet látott, mégis hiányos ez a családtörténet, de ez nem valamiféle elhibázottságból ered, hanem abból, hogy az önéletrajz és a családtörténet *lényege szerint* mindig töredékes. Ezt a töredékességet pedig Forgács filmjei a nyereség oldalán könyvelik el: az embernek az az érzése, hogy ezek a mozik egy folyamatosan alakuló, le nem zárható, nem ponttal, hanem vesszőkkel építkező, azaz a mellérendelés technikájával dolgozó alkotások. Mivel is zárulhatna a film, ha nem az elbeszélés nehézségeit tükröző, a mesélésben elfáradt Höfler Tibor mondatával: „Hát... most mit tudok mondani?”

Felhasznált irodalom

- BÁRON György 1992: *Költő, tájban, mellékalakokkal.* Filmvilág 1992/10. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=574 [Letöltés dátuma: 2010. febr. 7.]
- FORGÁCS Péter 2008: *Von Höfler* vagyok. (*Werther-variáció*). Narrátor: Forgách András, Forgács Péter, Hajós Gabriella, Sántha Vera, Sass Dániel, Stollár Imola. Operatőr: Forgács Péter, Höfler Tibor. Zene: Melis László, Szemző Tibor. Vágó: Sass Péter.
- RADICS Viktória 2008: *Az idő pusztá misztikuma.* Filmvilág 2008/7. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=9410 [Letöltés dátuma: 2010. febr. 7.]

- SERES Szilvia 2007: *„Érdekes, váratlan baleset.” Interjú Forgács Péterrel.* Médiamix 2007/8.
http://www.mediaboxonline.hu/index.php?pg=news_17_1076
[Letöltés dátuma: 2010. febr. 7.]
- VÁGVÖLGYI B. András 2008: *A zsáneralapító.* Élet és Irodalom 2008/13.
<http://www.es.hu/?view=doc;19305>
[Letöltés dátuma: 2010. febr. 7.]

Nyelvészet/Filozófia szekció

A barát–ellenség nyelvi képe a magyar és román nyelvben

Elméleti megközelítés

A világgép olyan tudásrendszer, amely az objektív világról kialakított egyéni vagy közösségi ismeretek összessége, a világról szóló tudás társadalmilag rögzített képe. A nyelvi világgép a szavak mögött rejtőző világ képe, amely a nyelven kívüli valóság megértésére, értelmezésére vonatkozik. A világ nyelvi képének vizsgálata szemantika-központúságot feltételez, de egy-egy fogalom jelentésének megragadásához nem elegendő csak a szótárszerű leírás, hanem pragmatikai ismeretekre, kontextuális jelentésértelmezésre van szükség.

Eddig olyan eredmények születtek ebben a témában, amelyek elsősorban az angol nyelvből indultak ki, ehhez viszonyították az egyes nyelveket. Kivételt képeznek Banczerovszki Janusz a magyar nyelvi világgéppel foglalkozó elemzései, amelyek kutatásunk irányadói is voltak, ugyanakkor a román nyelvben rögzült világgép kutatási eredményeiről egyenlőre nincs tudomásunk.

1. A kutatási téma kiindulópontját a nyelvi relativizmus tétele képezi. A Whorf-hipotézis a nyelvet olyan zárt szimbólumrendszernek írja le, amely determinálja a gondolkodásmódot, az emberi viselkedést, mivel a beszélők önkéntelenül is a nyelv kategorizálási modelljén keresztül észlelik, értékelik, tagolják és rendszerezik a külvilágot, így a nyelvi rendszer az emberek mentális irányítójává válik. Bár megjelenése óta sokan bírálták e tételt, a mai napig vannak olyan kutatások, melyek a nyelvi relativizmusra alapszanak.

A Whorf-i tételt továbbgondolva Lera Boroditsky (1999) elveti azt a feltételezést, hogy a gondolat és a cselekvés teljes mértékben determinált a nyelv által, azonban olyan kutatásokról számol be, amelyek új értelmezésben láttatják a hipotézist: a tétel árnyaltabb változatát bizonyítják a tér, idő, szubsztancia és tárgyak különböző nyelvekben való reprezentációja révén¹, illetve a cselekvések és a színek más-más nyelvekben való konceptualizációja által.

Neumer Katalin (1999) gyakorlati szempontból közelít a nyelvi relativizmushoz: a hipotézis egy továbbgondolt, indirekt meghatározása dominál nála, ahol a mi–más

1 This strong Whorfian view - that thought and action are entirely determined by language – has long been abandoned in the field. However, definitively answering less deterministic versions of the ‘does language shape thought’ question has proven to be a very difficult task. Some studies have claimed evidence to the affirmative (...). In recent years, research on linguistic relativity has enjoyed a considerable resurgence, and much new evidence regarding the effects of language on thought has become available. This chapter reviews several lines of evidence regarding the effects of language on people’s representations of space, time, substances, and objects. (Boroditsky, 1999:1)

(ők) dichotómia bevezetése új értelmezési irányt nyújt az elmülethez. A központi kérdés az, hogy megérthetjük-e a másik világképét, a másik kultúrát, ha a két különböző világ képviselői közé még a nyelv is világteremtő entitásként ékelődik be.

2. Anna Wierzbicka kulturális alapú szemantikai kutatásai bizonyítják, hogy ha a közösségeket egységükben akarjuk megérteni, olyan szavak elemzésén keresztül valósíthatjuk ezt meg, amelyek az egész közösség tudásában aktivizálhatók, ugyanakkor univerzális jellegűek is. A kulturális forgatókönyv (cultural script) eljárását alkalmazza a közös tudás, a kulturális normák kikövetkeztetésére, s így elkerülhető lesz a sztereotipizálás, a különböző kultúrák minősítése. Ezek a szavak kultúrspecifikus jellegűek, és nemcsak az illető társadalomnak a létezési jellemzőit tükrözik, hanem a gondolkodásmódjukat is².

3. Karácsony Sándor írásaiban már a 20. század első felében vizsgálta a magyar nyelv és a magyar gondolkodásmód (észjárás) kapcsolatát (Karácsony, 1938). Bár nyelvészeti megállapításait a szakirodalom vitathatónak ítéli – mivel nem annyira tudományos kutatásokra, mint inkább spekulatív módon kidolgozott elméletre alapoz –, az vitathatatlan, hogy Karácsony sok tekintetben meghaladta saját korát. A *magyar észjárás* c. könyvében a magyar gondolkodásmód sajátosságairól és a magyar nyelv jellemzőiről ír. Úgy véli, hogy egy nép lelkülete (mai értelemben kultúrája) legkönnyebben anyanyelvén keresztül érthető meg. Az, hogy milyen sajátosságai vannak a magyar nyelvnek és a magyar beszélőközösségnek, azt a másik nyelvvel és kultúrával való összehasonlítás alapján lehet profilizálni.

Karácsonynál a nyelv és gondolkodás között tételeződik a fogalom, ami a tapasztalaton alapszik, majd a fogalmi tartalomnak a keretét a szó adja meg. Ezek a lexémák teszik lehetővé aztán, hogy a jelentéseik leírásával általános képet kapjunk a beszélők gondolkodásmódjáról. Az *áll* ige származékainak és szóösszetételekben, kifejezésekben való előfordulása alapján olyan szemantikai vizsgálatot készít erről a lexémáról, amely előzménye a Wierzbicka- és Banczerovszki-féle nyelvi világkép megalkotási módjának. Karácsony szemlélteti, hogy ennek az igének a használati köre milyen módon reflektál a magyar ember gondolatvilágára, milyen nyelvi képek segítségével lehet megteremteni a lexéma komplex jelentéskörét.

2 How can one justify the claim that a particular word is one of a culture's "key words"? To begin with, one may want to establish (with or without the help of a frequency dictionary) that the word in question is a common word, not a marginal word. One may also want to establish that the word in question (whatever its overall frequency) is very frequently used in one particular semantic domain, for example, in the domain of emotions, or in the domain of moral judgments. Furthermore, one may want to show that this word is at the center of a whole phraseological cluster, such as the following one in the case of the Russian word *dusa* (cf. Wierzbicka 1992b): *na duse* ('on the soul'), *v duse* ('in the soul'), *po duse* ('after/to the soul'), *dusa v dusu* ('soul to soul'), *izlif dusu* ('to pour out one's soul'), *ovesti dusu* ('to relieve one's soul'), *otkryt' dusu* ('to open one's soul'), *dusa naraspasku* 'a wide-open soul', that is, 'a communicative, sincere, frank person'), *razgovorivat' po dusam* ('to talk from soul to soul, that is, very intimately'), and so on. One may also be able to show that the proposed "key word" occurs frequently in proverbs, in sayings, in popular songs, in book titles, and so on.

But the question is not how to "prove" whether or not a particular word is one of the culture's key words, but rather to be able to say something significant and revealing about that culture by undertaking an in-depth study of some of them. If our choice of words to focus on is not "inspired" we will simply not be able to demonstrate anything of interest (Wierzbicka 1997, 16).

4. A nyelv és a gondolkodásmód viszonyának feltárását elsősorban az olyan magyar nyelvi állandósult kifejezések tanulmányozásával kezdjük, amelyek a mindennapi nyelvhasználatunknak fontos részét képezik, de szükséges bevonnunk az elemzésbe közmondásokat, összetett szavakat és egyéb szövegeket is.

Kutatásunk kollokációközpontú. A kollokációk is a magyar ember gondolkodásmódját tükrözik, az észlelés, a fogalomalkotás, a kategorizáció lenyomatai, amelyek az emberi viselkedés fontos velejárói. A nyelvi jelek az emberi tapasztalatra vonatkoznak, és nem az objektív világot rögzítik. Sokkal inkább annak egyféle interpretációját. A világ nyelvi kategorizálása olyan relatív megosztása a valóságnak, amely az emberi megismeréstől és a nyelvi megformálástól függ (Banczerowski, 2008).

5. A kollokáció (Forgács 2007, Hadrovics 1995) bár frazeológiai egységnek minősül, mégsem igazán tisztázott, hogy pontosan mit is értünk alatta, milyen módszerekkel lehet vizsgálni az olyan korpuszokat, amelyek kollokációközpontúak. Szemantikai megközelítésben kollokációnak nevezhetők a szemantikailag adott kombinálhatóságú szavak, amelyek egymás mellé kerülve különböző jelentésekkel realizálódnak, vagyis az *x* és az *y* szavak akkor lesznek kollokációk, ha *x* sokkal gyakrabban fordul elő *y* környezetében, mint másutt: például *szorgalmas diák*–*szorgalmas méhecske*; *ambiciózus diák* –, de nem *ambiciózus méhecske*.

Frazeológiai szempontból a kollokáció állandósult, kötött, de nem idiomatikus szókapcsolatot jelöl. Inkább olyan szó szerkezetekről van szó, amelyeknek két vagy több szava általában együtt fordul elő, mert a gyakori használat során ezek állandósultak: például *piros alma*, de *vörös haj*, és sohasem *vörös alma* és *piros haj*.

Pszicholingvisztikai meghatározás szerint a kollokációkat az anyanyelvi beszélők egységként tárolják a mentális lexikonukban. Ennek bizonyítására, ha megadunk egy hívószót, a beszélők a kollokátor megadásával jelzik, hogy az adott szókapcsolatot egységként ismerik: pl. *mos* (*kezet mos*, *ablakot mos*), de nem valószínű, hogy ebben az esetben kollokátor lesz az edény szó (mert magyarul azt *mosogatjuk*).

6. A kutatás folyamán kulcsszóként használtuk a *barát–ellenség* lexémákat. Ezek olyan szavak, amelyek mind a magyar, mind a román nyelvben viszonylag gyakoriak: szótári előfordulásuk alapján több szóösszetételben is használatosak, gyakran szerepelnek hívószóként különböző kollokációkban, több közmondásnak is kulcsszavai, illetve egyéb szövegekben, népköltészeti alkotásokban is gyakran találkozunk velük.

Ellentétpárokként³ tüntettük fel őket, mivel a mindennapi gondolkodásmód alapján az emberek bizonyos bináris oppozíciók (Cl. Lévi-Strauss) mentén észlelik a környező világot, azaz mentálisan megteremthető egy olyan valóság, amely egymást kiegészítő ellentétpárokon alapszik: sarkítva a környezetünk jó–rossz, szép–csúnya, mienk–idegen stb. Ezt a jelenséget példázza az is, hogy a nemrég megjelent Magyar

3 Nem valódi ellentétpárokról van szó, sokkal inkább egymás jelentését kiegészítő egységes egészt alkotó lexémákról, mint például a nő–férfi, barát–ellenség vagy élet–halál szópárok esetében.

asszociációs normák enciklopédiája I. szótári részében a hívószóra a leggyakoribb válasz az adott lexéma ellentétes párja volt (például: falu–város, egészség–betegség). Így arra a következtetésre jutottunk, hogy a mentális lexikonban ezek az ellentétpárok egységként tárolódnak, tehát szemantikai vizsgálat esetén szintén oppozíciós párokként kell őket elemezni ahhoz, hogy a körük szerveződő jelentéseket a felszínre hozhassuk.

7. A világmodellt a nyelvek különböző módon tükrözik, a nyelvi egységek elemzésével rekonstruálható lesz a konceptualizáció, és ezáltal eljutunk a fogalmak nyelvspecifikus jelentéséhez. Ehhez szükséges, hogy felfedjük a nyelvi jelentés természetének szubjektív voltát, a kognitív folyamatok profilírozását és konvencionalizálását. Banczerowski konceptuális metaforáknak nevezi ezeket az elemezhető nyelvi kategóriákat, s úgy véli, hogy ezek hordozzák a mindennapi tudás modelljeit úgy, hogy közben bizonyos domének közti relációkat tükröznek. A domének meghatározása, és a fogalomnak (metaforának) a különböző doménekbe való besorolása, illetve a más doménekkel való kapcsolathálójának feltárása adja meg az elemzési modellt, amely a világ kultúrfüggő nyelvi képét tükrözi. Ennek az elemzési mintának három kulcsfogalma van: a kognitív domén – amely tapasztalatként tételeződik, egyszerű vagy összetett fogalomként. A nyelvi kifejezések egyszerre egy vagy több kognitív domént képesek előhívni; a profil fogalma, amely a profilírozás folyamatára utal, figyelem-összpontosítást jelent (Banczerowski, 2008) és a bázis olyan halmazként, amely különböző doméneket sűrít magába.

8. A két nyelv összehasonlítását a magyar nyelv felől közelítjük meg. S mivel a köznyelvben előforduló szerkezeteket vizsgáljuk, a legalkalmasabbnak az bizonyult, hogy az egynyelvű, illetve kétynyelvű szótárak anyagát tekintjük át. Így a magyar és román nyelvű értelmező kéziszótárak, magyar–román szótárak, a Magyar–román kifejezések szótárának és magyar, román közmondásgyűjtemények anyagát használtuk forrásként, illetve (nem reprezentatív értékű) kérdőíves anyagot is feldolgoztunk, a Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz adatait, valamint internetes szövegeket is bevontunk.

9. A barát konceptualizálása a magyar és román nyelvben

A *barát* fogalmának vezérjelentését a szótári definíciónak megfelelően két alapvető jegy jelöli ki: személy, kül. férfi (gyermek, ifjú) és bizonyos pozitív érzelmeket hordozó (ÉrtSz.). Ahhoz, hogy az adott lexéma nyelvi képét megkapjuk, szükséges a származékainak, összetételeinek, kifejezésekben, szövegekben való megjelenésének vizsgálata is, azaz a nyelvi jelentés szubjektív voltának felfedése – a konceptuális metaforák értelmezése. Így valósítható meg a különböző doménekbe való besorolás, illetve a más doménekkel való kapcsolathálóknak a feltárása.

A személy doménjében a barát jelentése a *barát mint oszlop/támasz* képzetét kelti. Az oszlop a függőlegesség – a felemelkedés jelképköréhez tartozik, pozitív jelentések ötvözője. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a baráthoz fűződő, a vele különböző szókapcsolatokat alkotó szerkezetek milyen profilokat alkotnak meg, illetve milyen doméneket hívnak elő az értékrendszerünkben.

A magyar nyelvi anyagban a barát olyan személy (inkább valami), aki mellettünk áll, stabil, rendíthetetlen, alapozni lehet rá, mindig ott van, ahol lennie kell (valószínűleg a bajbajutott mellett), lelki és fizikai támasz. Nagyon erős nyelvünkben a szó férfias aspektusa. Az olyan kollokációk és egyéb szerkezetek, mint *baráti jobb*, *baráti mérkőzés*, *baráti tanács*; *barátságot köt*, *férfibarátság*; *barátságtalan lépés*, *barátságtalan gesztus*, *barátságtalan világ*; *barátnőt tart*; *anyabarát politika*, *nőbarát politika stb.* a magyar kultúrában a férfiak tevékenységi köréhez kapcsolódnak inkább. Ezt támasztja alá a közmondásaink nagy része is: *Barátod vize édesebb az ellenség mézénél. Egy jó barát száz atyafi. Erszény pénznél drágább a jó barát. Borbarát van, de bajbarát nincs. Kinek Krisztus a barátja, nem kárhozik el. Madarat tolláról, embert barátjáról.*

A közmondások egy része vagy férfitevékenységre utal (borbarát, ellenséggel való küzdelem) vagy egyértelműen hímnemű jegyeket hordoz (atyafi, pénzzel való foglalatosság, Krisztus).

A barát tulajdonságai alapján is inkább férfi, hiszen *barátságos*, *bátor*, *értelmes*, *igazi*, *jó*, *megbízható*, *okos*, *pontos*, *segítőkéz*, *szavatartó*, *titoktartó*, *ügyes*; *jó barát*, *hű barát*, *hűtlen barát*, *hamis barát*, *igazi barát*, *nagyszerű barát*, *régi barát*. A felsoroltak olyan jellemzők, amelyek a Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz, az internetes anyagok és a kérdőíves felmérésben inkább férfiakkal kapcsolódó szövegekben fordulnak elő. Megfigyelhető, hogy a szószerkezetek nagy része pozitív jelentést hordoz, míg nagyon kevés az olyan szerkezet, amelyben a negatív oldal kerül előtérbe.

Kevés az olyan összetétel, szószerkezet és közmondás, ahol a barát nőként értelmezhető. Ennek első jelét a *barátnő* összetett szavunk ritka előfordulásában is érzékelhetjük: *jó barátnők*, *gyerekkori barátnő*, *igaz barátnő*.

A korpusz alapján női baráttal kapcsolatosak a következő jellemvonások: áldozatkész, emberszerető, jószívű, kedves, megértő, őszinte, türelmes. Ugyanakkor a barát jelentéskörének női aspektusa nagyon gyakran negatív jelentésű szerkezetekben realizálódik. Csak három olyan közmondást találtunk, amelyben nőiséggel kapcsolatos információk vannak: *Legjobb barátod legjobb idődet vesztegeti. Nem mind barátod, aki rád mosolyog. Addig a barátság, míg zsíros a konyha.* Ezekben viszont a barátnak, barátságnak ismételten a negatív oldala jelenik meg.

Ritka az olyan szószerkezet, amely semlegesnek vehető – azaz sem a férfi, sem a női jellege nem érzékelhető: *baráti kör*, *baráti összejövetel*, *baráti alapon*, *baráti beszélgetés*, *baráti kapcsolat*; *szép barátság*, *kollégiais barátság*, *szexuális barátság*, *erotikus barátság*; *barátságos meleg*; *hihetetlenül barátságos*, *kevésbé barátságos*; *barátságtalan terem*, *barátságtalan világ*, *barátságtalan város*; *kutyabarát szálláshely/autó/klub*, *színházbarát iskola/magyarok*, *egészségbarát önkormányzat/munkahely/lakóhely*, *szívbarát táplálkozás/munkahely stb.* Véleményünk szerint ezek már olyan újszerű szövegminták, amelyek a mai uniszex világfelfogás lenyomatai, hiszen a kifejezések, összetételek nagy része reklámok és internetes szövegek anyagából való, különböző propaganda szövegek elemei.

Az érték doménjében az *anyagi érték* profilja teremődik meg, s ez elsősorban a közmondásokból vezethető le: *Erszény pénznél drágább a jó barát. Jó barát drágább az aranynál. Addig a barátság, míg zsíros a konyha. Jobb egy erszény, mint két jó barát. A gazdagnak mindenki barátja. Kinek Krisztus a barátja, nem kárhozik el. Hogyha nincsen pénzed, nincsenek barátaid. Rokonom a kas, barátom az erszény. A szegénynek kevés a jó barátja. Senki sem barátja a szegénynek.*

Ezen belül a *barát mint (anyagi)kincs* aspektus csak két közmondásban jelenik meg: *Erszény pénznél drágább a jó barát. Jó barát drágább az aranynál.* A mai nyelvhasználatot tükröző kérdőíves anyag és az internetes szövegek egyáltalán nem támasztják ezt alá, egyetlen kollokáció kapcsolja össze a barátot az anyagi értékkel: *a baráti kölcsön* – de itt is közvetett módon.

A *barát* illetve a *barátság mint áru profilja* erősebbnek mutatkozik a korpusz alapján: *Addig a barátság, míg zsíros a konyha. Jobb egy erszény, mint két jó barát. A gazdagnak mindenki barátja. Kinek Krisztus a barátja, nem kárhozik el. Hogyha nincsen pénzed, nincsenek barátaid. Rokonom a kas, barátom az erszény. A szegénynek kevés a jó barátja. Senki sem barátja a szegénynek.* Az érdeklaróság jelentésköre csak a közmondásokból került elő. Az álbarát, érdeklarát a nyelvhasználók szerint már az ellenség, idegen, nem-barát bázisához tartozik.

A kognitív bázis érték doménjében a barát lexémának a *szellemi érték – segítő társ* profilja erősödik fel. Ez olyan kifejezésekben szerepel, amelyekben kiemelődik a védelem, a biztonság: például *a barát támasz, társ a bajban, lelki biztonság, védőháló, biztos pont, a családtagokkal egyenrangú, barát az, aki megválasztott családtag, szellemi gyógyszer.* Ezt a képet a közmondások is alátámasztják, itt elsősorban a segítségnyújtás lesz a fontos, például: *Barátod vize édesebb az ellenség mézénél. Szükségben ismered meg a jó barátot.*

A barát magyar nyelvben rögzült képe általában pozitív asszociációkból tevődik össze, nagyon erős a férfijellege, a férfias életmód lenyomatait tükrözi a korpusz, azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a barátot érintő relációk képében a negatív tartalmat elsődlegesen a női jelleg hordozza. Az így megismert magyar nyelvi kép nemcsak a hagyományos kultúrminat követi, hanem figyelembe veszi a mai nyelvhasználók tudásmodelljét is.

A román nyelvi anyagban a *prieten*⁴ (= barát) olyan személy, akihez különleges módon ragaszkodunk, a barátság, a ragaszkodás alapja a kölcsönös bizalom és tisztelet, illetve a hasonló gondolkodásmód, a hasonló elvek. De itt is megtaláljuk a szerető jelentést. A *prieten* fogalmának központi jelentését a szótári definíciónak megfelelően egyetlen alapvető jegy jelöli: személy.

4 **PRIETEN**, -*Ă*, *prieten*, -e, s.m. și f. Persoană de care cineva este legat printr-o afecțiune deosebită, bazată pe încredere și stimă reciprocă, pe idei sau principii comune; amic. ♦ Amant, iubit. DEX.

(= Olyan személy, akihez különleges érzelmek kötnek, amelyek bizalmon és tiszteleten alapszanak, esetleg közös véleményen, gondolkodásmódon; ♦ Szerető. román értelmező szótár).

A román nyelvi anyagban a *prieten* olyan személy, aki testvérhez hasonló, nem lehet nélküle élni, jóban-rosszban mellettünk áll, megértő, tanácsokat ad, időt szakít ránk, támogat minket, ha bajban vagyunk, lelkiileg közel áll hozzánk, őszinte, segítőkész, akivel megoszthatjuk a szomorúságunkat, aki megosztja velünk örömeit, aki soha nem ítélt el, lojális, komoly, érzékeny, humoros, kritikus stb.

A korpuszban olyan kollokációk és egyéb szerkezetek fordulnak elő gyakran, mint: *prieten adevărat* (=igaz barát), *prieten veșnic* (=örök barát), *prieten bun* (=jó barát), *prieten al cărții* (=a könyv barátja), *prieten foarte apropiat* (=nagyon közeli barát), *vechi prieteni* (=régibb barátok), *prieten drag* (=drága barát); *prietenos cu mediul* (=barátságos a környezetével); *salut prietenesc* (=baráti üdvözlés), *sfat prietenesc* (=baráti tanács), *mesaj prietenesc* (=baráti üzenet), *avertisment prietenesc* (=baráti figyelmeztetés), *ajutor prietenesc* (=baráti segítség), *gând prietenesc* (=baráti gondolat), *meci prietenesc* (=baráti mérkőzés), *întâlnire prietenească* (=baráti találkozás), *cooperare prietenească* (=baráti együttműködés), *discuție prietenească* (=baráti beszélgetés), *despărțire prietenească* (=barátságos elválás), *atenționare prietenească* (=baráti figyelmeztetés), *primire prietenească* (=barátságos figyelem); *dau din nou mâna prietenește* (=újra baráti jobbot nyújtanak egymásnak).

A személy doménjében a *prieten* jelentése szintén a barát mint oszlop/támasz képzetét kelti, és szintén a *férfi profilját* hívja elő. Megtéveszthet a román hímnem és nőnem grammatikai jelöltsége, de a *prieten* férfias jellege a román nyelvben is megvan, bár nem olyan erősen, mint a magyar nyelvben: ezt könnyen lehetett ellenőrizni az internetes keresőkkel, hiszen a *prieten-prietenă* (=barát-barátnő) lexémák nagyszámú szövegkörnyezete áll a rendelkezésünkre. Ennek ellenére férfi jellege van a *prieten adevărat* (=igaz barát), *prieten veșnic* (=örök barát), *prieten bun* (=jó barát), *prieten al cărții* (=a könyv barátja), *prieten foarte apropiat* (=nagyon közeli barát), *vechi prieteni* (=régibb barátok), *prieten drag* (=drága barát), szó szerkezeteknek. Ezt támasztja alá elsődlegesen az internetes korpusz aktuális kontextuális jelentése. A román nyelvi anyagban nagyon ritkán fordult elő a *prietenă* (=barátnő) változat, akkor is inkább negatív jelentésben, például: *m-a înșelat cea mai bună prietenă* (=becsapott a legjobb barátnőm), *mi-am pierdut încrederea într-o prietenă bună* (=elvesztettem a bizalmam egy jó barátnőmben), *prietena mea m-a dezamăgit* (=kiábrándítottam a barátnőmből / kiábrándított a barátnőm). A román közmondásokból nem derül ki egyértelműen, hogy női vagy férfi aspektusokra vonatkoznak-e, valószínűleg azért, mert mikor a román nyelvben általában beszélünk valamiről, akkor a hímnemet használjuk. Ennek ellenére akad olyan mondás, amelyben inkább a férfi jelleg körvonalazódik, például: *Mai bine de la prieten dojană decât sfat de la vrăjmaș* (=Inkább szidás a barát részéről, mintsem tanács az ellenségtől). A tanácsadás régen inkább a ház urának, az idősebb férfiaknak volt a hatásköre. *Mai bun este vecinul și prietenul de aproape decât fratele de departe* (=Jobb a szomszéd és a közeli barát, mint a távoli testvér). A *frate*-fiútestvér kapcsán kerül előtérbe ismét a férfi aspektus. *Prietenul ca și vinul: cu cât e mai vechi, cu atât e mai bun* (=A barát olyan, mint a bor: minél öregebb, annál jobb). A borozás, az italozás

révén jutunk el a férfias jellegig, hiszen a román népi kultúrában is (akár a magyarban) az alkoholfogyasztás és főleg a borozás a férfiak attribútuma volt. *Cu bogatul fiecare dorește să fie rudă* (=A gazdaggal mindenki rokon szeretne lenni). *Ai bani, ai prietenii, n-ai bani, n-ai prietenii* (=Van pénzed, van barátod, nincs pénzed, nincs barátod). *Banul își câștigă prietenul* (=A pénz keresi meg a barátait). A gazdagság, a vagyonszerzés, a pénz révén asszociálunk a férfi jelleggel, hiszen a férfiak feladata volt a ház anyagi jólétének a biztosítása.

A *prieten* román nyelvi képéhez a személy doménben a *gondozó/segitő profilja* társul, például: *este mereu lângă tine* (=állandóan melletted van), *te sfătuiește* (=tanácsot ad), *ajută la greu* (=segít a bajban), *nu mă lasă niciodată baltă* (=soha nem hagy cserben), *spune adevărul despre mine* (=igazat mond rólam), *te ascultă* (=meghallgat). E szóhoz kapcsolódó közmondások is ezt a profilt hívják elő: *Un prieten face mai mult decât o pungă de galbeni* (=Egy barát többet ér, mint egy erszény arany). *Prietenul bun la nevoie se cunoaște* (=A jó barátot szükségben ismered meg). *În vremea necazului se cunosc prietenii* (=Bajban ismered meg a barátot).

A román nyelvben egy harmadik profil is körvonalazódik a személy doménben – a *testvér profilja*. Gyakori volt a kérdőíves anyagban a *prieten* olyan meghatározása, amely egyfajta testvérnek, de legalább rokonnak értelmezte a barátot, például: *este ca un frate* (=olyan, mint egy fiútestvér), *este ca un al doilea frate* (=egy második fiútestvér), *o rudă mai bună* (=egy jobb rokon). Ezt a képet a közmondások is alátámasztják: *Un prieten bun este cea mai apropiată rudă* (=A jó barát a legközelebbi rokonod).

Az érték doménjében az *anyagi érték/gazdasági profilja* teremthet meg, s ez a román nyelvi anyagban csak a közmondásokból vezethető le. A barát mint (anyagi) kincs, pozitív értelemben négy közmondásban fordul elő, például: *Un prieten face mai mult decât o pungă de galbeni* (=Egy barát többet ér, mint egy erszény arany). *Nicio avere mai bună decât prietenul cel bun* (=Semmiféle gazdagság nem olyan, mint a jó barát). *Cine a aflat în lume prieten adevărat, el o comoară bogată în viața sa a câștigat* (=Ki a világban jó baráttra lelt, gazdag kincsre talált az életében). *Prietenul ca și vinul: cu cât e mai vechi, cu atât e mai bun* (=A barát olyan, mint a bor: minél öregebb, annál jobb). De közvetlen jelentése sokkal nyilvánvalóbb, mint a magyar nyelvben: a barát többet ér, mint egy zsák arany, nagy kincs, a barát óbor.

A barát illetve a barátság mint *áru profilja* a következőképpen jelenik meg a román nyelvű korpuszban: *Până oala colcăiește, prietenul ne trăiește* (=Amíg rotyog a lábas, él a barátunk). *La belșug ai prietenii cu duimul, la vreme de restriște toți te părăsesc* (=Bőségben sok a barát, szükségben mind elhagynak). *Cei mai mulți sunt prietenii de masă, iar nu de nevoie* (=A legtöbben asztali barátok, és nem szükségbeliek). *Ai bani, ai prietenii, n-ai bani, n-ai prietenii* (=Van pénzed, van barátod, nincs pénzed, nincs barátod). *Banul își câștigă prietenul* (=A pénz keresi meg a barátait). Az érdekbarátság jelentésköre a románban is inkább csak a közmondásokból került elő. Az álbarát, érdekbárát a nyelvhasználók szerint itt is az ellenség, idegen nem-barát, hamis barát bázisához tartozik.

A kognitív bázis érték doménjében a *prieten* lexémának a *szellemi érték* profilja erősödik fel. Ez olyan kifejezésekben szerepel, amelyekben kiemelődik a segítségnyújtás, a (lelki)közelség, a rész-egész viszonya, például: *prietenul este o parte din mine* (=a barát egy rész belőlem), *este o persoană apropiată sufletește* (=olyan személy, aki lelkileg közel áll), *este o parte din sufletul meu* (=része a lelkemnek), *te poți baza pe el* (=számíthatsz rá). A közmondásokban is ezt a képet találjuk, itt is elsősorban a bajbajutott megsegítése lesz a fontos: *Un prieten face mai mult decât o pungă de galbeni* (=Egy barát többet ér, mint egy erszény arany). *Prietenul bun la nevoie se cunoaște cunoaște* (=A jó barátot szükségben ismered meg). *În vremea necazului se cunosc prietenii* (=Bajban ismered meg a barátot).

A *prieten* román nyelvben rögzült képe is általában pozitív asszociációkból tevődik össze, erős a férfijellege, de mellette megjelenik a testvér motívuma is; ugyanakkor fontos értéként is tételeződik, elsősorban szellemi támaszként.

Összegzés. A *barát–prieten* mint axiológiai kategóriák értéként konceptualizálódnak mind a magyar, mind a román kultúrában. Láthattuk, hogy minkét lexéma elsődlegesen a személy doménjét hívja elő, de a doménekben megalkotott profilokban már eltérőnek bizonyulnak: a *barát* férfi személyként konceptualizálódik, akihez nagyrészt pozitív tevékenységeket, jellemzőket társítunk. E mellett megjelenik a nő profilja is, de ennek kontextuális jelentései inkább a negatív oldalt alkotják meg.

A *prieten* szó a személy doménben szintén férfi profilú, de megjelenik mellette a testvérként értelmezett barát fogalma is. Mindkét jelentéskörhöz pozitív értékek kapcsolódnak elsődlegesen.

A *barát–prieten* lexémák mindkét beszélőközösség esetében az érték domént is megjelenítik: az anyagi/gazdasági profil jellemző ugyan mindkét nyelvre, de a barát, barátság áru profilja sokkal hangsúlyozottabban jelent meg a korpuszokban. A magyar anyagban a közmondások és az álbarát, hamis barát szókapcsolatok révén hangsúlyozottabb képét rajzolják meg a beszélők az áruként tételeződő barátnak, barátságának.

Az érték doménen belül egyformán erős jelleget mutatott mindkét beszélőközösség esetében a szellemi érték profilja. Mindkét nyelvben a segítség, a biztonság érzetét kelti a *barát–prieten* nyelvi képe.

A barát képe mindkét nyelvben univerzális kategóriákban jelenik meg: az ember nem létezhet barát nélkül; az egyén általában segítőtársat választ magának, s így társas mivoltja nyilvánul meg.

10. Az ellenség konceptualizálása a magyar és a román nyelvben

Az *ellenség* fogalmának vezérjelentését a szótári definíciónak megfelelően két alapvető jegy jelöli ki: személy vagy személyek és bizonyos negatív jellemzőket hordozó (ÉrtSz.).

Az érték doménjében az ellenség jelentése a szükséges rossz, a rossz, de kiegészítő rész képzetét kelti, azaz a *rossz profilját* hívja elő. A magyar nyelvi anyagban az ellenség olyan személy, aki ellenünk van, ártani akar nekünk és szeretteinknek; fenyegeti

létbiztonságunkat, nyugalunkat; leginkább a gonoszság, a rosszindulat, a butaság jellemző rá. Olyan kollokációkban és egyéb szerkezetekben fordul elő, mint például: *ellenséges, ellenséges terület, támadás, ellenséges felfogás; ellenséges viszonyban vannak egymással; ellenségeskedés; ellenségeskedik; ellenségeskedő; ősellenség, közellenség; halálos ellenség; valakinek sok az ellensége; belső ellenség, valaminek az ellensége (demokráciának, a haladásnak, a kapitalizmusnak, a dohányzásnak), ellenséges tekintet, ádáz ellenség, rajtaüt az ellenségen, ellenség pusztít, az ellenség kezére kerül, ellenséges érzület, ellenséges lábon áll, ellenséges sors stb.*

A rossz mint a jó kiegészítője és mércéje szükséges axiológiai kategória egy kultúrán belül. A hozzá kapcsolódó elemek segítenek abban, hogy a közösség egyrészt fenntartsa és megvédje önmagát, másrészt elhatárolja magát a számára veszélyes elemektől.

Ha a magyar népi szövegekben való előfordulás alapján vizsgáljuk az ellenség fogalmát, kiderül, hogy ez a fogalom egyrészt a történelemmel kapcsolatos háborús élményekből fakad, másrészt mint eleve adott elem létezik csakis azért, hogy legyőzhető legyen, s ezáltal megvédhetővé váljon mindaz, ami az aktuális közösség számára fontos. Így az adott embercsoport értékrendszere körvonalazódik.

A világhálón előforduló kontextusokban általában a politikai értelemben vett ellenségre vonatkozó adatok jelennek meg, de a köztudatban (a kérdőíves anyag alapján) nem a közösségbomlasztó vagy különböző elveket elutasító ellenségfogalom körvonalazódik, hanem a személynek és az őt körülvevő embereknek szándékosan ártó, pusztító ellenség fogalma.

A *rossz profiljában* az *ellenség* fogalma elsősorban férfijelleget mutat. Olyan tevékenységek, jellemvonások konceptualizálódnak a lexéma jelentéskörében, amelyek a tradicionális társadalmakban a férfiak feladatköréhez tartoztak. Az ellenség először is a *harc, háború képzetét* kelti – erre utalnak az olyan kollokációk és szóösszetételek, mint például: *ellenséges terület, támadás; ellenségeskedés; ellenségeskedik; ellenségeskedő; ősellenség; halálos ellenség; ellenséges tekintet, ellenséges lábon áll, ádáz ellenség, rajtaüt az ellenségen, ellenség pusztít, az ellenség kezére kerül.*

Erről tanúszkodnak a magyarnépköltészeti alkotásokban megjelenő ellenségfogalmak is. A népmesékben ritkán nevezik meg, hogy a főhősnek kivel is kell pontosan harcolnia (például: *A pulykapásztor; Mirkó királyfi*). A *Budai Ilona* c. népballadában sem nevezik meg az ellenséget, csak azt tudjuk meg róla: „*hogy ellenség rabol a környékbe*”. Ha mégis kiderül, kivel kell harcolni, akkor az általában a török (*A cseri halász hálója: „Három nagy csoportban vonult fel az ország ellen a török császár rengeteg szerezsen hadával”*), esetleg a szomszéd király vagy császár (*Három aranyszőrű bakkecske*). Viszont egységes jellemző ebben a kontextusban, hogy az ellenség derék, hatalmas, legyőzhetetlen és buta, de a mesehős általában túl jár az eszközön.

A magyar népmesék jellemzője, hogy az ellenség arra (is) való, hogy valaki legyőzze, megfutamítsa, s ez a valaki csak pozitív tulajdonságú (bátor, vitéz, becsületes, furfangos eszű stb.) személy lehet. A *legyőzhető ellenség* képe jelenik meg néhány

közmondásunkban is: *Ments (védj) meg, Uram, a barátaimtól, ellenségeimmel magam is elbírok! Futó ellenségnek aranyhíd. Félénk nem győz ellenséget. Könnyű ott vitéznek lenni, ahol nincs ellenség.*

A legyőzhető, bátorságpróbáló mesei ellenségtípus a sárkány, illetve egyéb mesei lények, akik olyan próbatételek elé állítják a szegény legényt vagy a legkisebbik királyfit, amelyek nem mindennapi bátorságot, erőt és tudást kívánnak meg a hőstől.

Az *ellenséget* mégis leggyakrabban *személyként* képzelik el a magyar kultúrában. Ennek bizonyítéka, hogy létezik például olyan kollokáció, hogy az *ellenség kezére jut/kerül*, azaz olyan valami ez ellenség, aminek keze van s azt ártó szándékkal, például ütésre–verésre használhatja. De az ellenség beszélni is tud, esetleg inni vagy ajándékot adni (megvesztegetni): *Becsüld ellenségedet, ő mondja ki hibáidat. A hízelkedő alattomban ellenség. Barátod vize édesebb az ellenség mézénél. Úgy légy másnak barátja, hogy magad ellensége ne légy! Ellenségeddel társ poharat ne igyál! Ki ellenséggel cimborál, forrót öntenek alája, ha eszén nem jár.*

A magyar nyelvi korpusz alapján felerősödik a *politikai, közéleti tevékenységekkel* kapcsolatos ellenségkép is, ez szintén férfijellegű. A politikai élet küzdőterén egymással harcoló ellenfelek a hagyományos felfogás szerint a férfiak, akik pártállásuk alapján akár egymás ellenségei is lehetnek. Ehhez a motívumhoz tartozik a valamilyen ideológiával, tannal kapcsolatos ellentétes gondolkodásmód, felfogás alapján meghatározott ellenség is. Ezt a gondolkodásmódot olyan szerkezeteink kódolják, mint például: *ellenséges felfogás; ellenséges viszonyban vannak egymással; ellenségeskedés; ellenségeskedik; ellenségeskedő, közellenség; valakinek sok az ellensége; belső ellenség, valaminek az ellensége (demokráciának, a haladásnak, a kapitalizmusnak, a dohányzásnak), két ellenséges felfogás, ellenséges tekintet, ellenséges érzület.*

A politikai értelemben vett ellenségre jellemző a vita lehetősége is, az, hogy az ellenfelek szóbelileg csatáznak egymással. Erre példa *A jó szó az ellenséget is kibékíti. A hízelkedő alattomban ellenség* közmondáspár. Az ellentétes vélemények ütköztetésének képe mint ellenséges cselekedet a következő közmondásunkban is megtalálható: *Tűz a víznek ellensége.* A végletes véleménykülönbségből adódó konfliktushelyzetre vonatkozhat ez a mondat.

Az ellenség fogalma a magyar kultúrában egyetlen kognitív tartományban konceptualizálódik – az érték tartományában, s ezen belül is csak a *rossz profilját* hívja elő. Viszont a profilon belül több aspektus is előkerül: a *háború képzete* a történelmi múlt lenyomataként, a *politikai harc képzete* főként a mai tapasztalatokban, a *legyőzhető ellenség képe*, amely a legyőző nézőpontját érvényesíti, az ő érdemeit nagyobbítja. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy az ellenség mint kiegészítő rossz szükségszerűen jelenik meg az emberek mindennapjaiban, sokszor identitásformáló szerepe is van, de a személyiség megkonstruálásának kelléke is lehet.

A *dușman*⁵ (=ellenség) vezérjelentése a román értelmező szótár alapján kettős: személy és rosszindulatú, ellenséges viselkedésmód. A román kérdőíves anyagban a fogalom olyan személyre vagy személyekre vonatkozik, akik szándékosan rosszat akarnak valakinek vagy rosszat mondanak valakiről, ártó szándékúak, ellenséges módon viselkednek.

A román nyelvi korpuszban viszonylag kevés a *dușman* lexémával alkotott szóösszetétel és kifejezés: *dușmănesc* (=ellenséges), *dușmănește* (=ellenségesen), *a dușmăni* (=ellenségeskedni), *dușmănie* (=ellenségeskedés), *dușmănos* (=ellenséges érzületű); *dușman de moarte* (=halálos ellenség), *dușman comun* (=közös ellenség), *dușman al poporului* (=a nép ellensége), *dușmanul natural* (=természetes ellenség), *dușman al libertății* (=a szabadság ellensége), *dușmanul țării* (=a haza ellensége), *dușmanii unei mișcări* (=egy mozgalom ellenségei); *doi vecini se dușmănesc* (=két szomszéd ellenségeskedik); *dușmănie până la moarte* (=halálig tartó ellenségeskedés), *dușmănie mare* (=nagy ellenségeskedés); *element dușmănos* (=ellenséges elem). Viszont gyakran jelenik meg a népköltészeti szövegekben.

A vizsgált korpusz alapján ez a lexéma is az érték doménben lokalizálható, ahol a *rossz profilját* hívja elő, és több aspektusa is megjelenik. A *történelmi múltat idéző ellenségkép* a román kultúrában szintén megtalálható. Ennek lenyomatait főként a népmesék és a népballadák őrzik, de az *a dușmăni* (=harcolnak), *dușman de moarte* (=halálos ellenség), *dușman al poporului* (=a nép ellensége), *dușmanul țării* (=a haza ellensége), *dușmănie până la moarte* (=halálig tartó ellenségeskedés) kifejezések is a háborús, harcos időkre utalnak.

A román tradicionális szövegek alapján meghatározható, hogy mikor kit vagy mit tartott ez a közösség ellenségének. A román közmondások figyelmeztetnek, hogy az ellenség rosszindulatú, ártó szándékú személy, akitől ne számítsunk semmi jóra: *Nu da sabia în mâna vrăjmașului* (=Ne adj kardot az ellenség kezébe). *Dușmanul nu-ți vrea binele* (=Az ellenséged nem akar neked jót). *Nu aștepta milă și omenie de la dușman* (=Ne várj kegyelmet és emberséget ellenségtől).

A népmesékben és a balladákban a leggyakrabban személyjellege van a *dușman*-nak. Általában valamilyen ismertető jegye van, például vörös a haja és a szakála vagy kopasz (*Făt-Frumos din lacrimă*), de lehet a gazdag bojár, aki kizsákmányolja a népet (*Toma Alimoș*). Az is előfordul, hogy más régióból való, mint például az *ungureanul* (=magyar) és a *vrânceanul* (=vráncsai) (*Miorița*).

A román népmesékben is gyakran az a legfontosabb szerepe az ellenségnek, hogy *legyőzhető* legyen, ez által bizonyíthassa a hős bátorságát, rátermettségét vagy tetteinek létjogosultságát. Ez az aspektus a román közmondásokban is megjelenik: *Cunoașteți*

5 **DUȘMÂN**, -Ă, dușmani, -e, s.m. și f., adj. 1. (Persoană) care are o atitudine ostilă, răuvoitoare față de ceva sau de cineva, care urăște ceva sau pe cineva; vrăjmaș. 2. Inamic (1) (în război). [Acc. și: (reg.) *dușman*] – Din tc. **düşman**. (=1. Személy, aki ellenségesen, rosszindulatúan áll valamihez vagy valakihez, aki gyűlöl valamit vagy valakit. 2. Harcba álló).

prietenii pentru a-i putea iubi și pe dușmani pentru a-i putea stăpâni (=Ismerd meg a barátaid, hogy szerethesd őket, és az ellenségeid, hogy urald őket). *Apără-mă, Doamne, de la prieteni, că de dușmani mă feresc eu singur* (=Védj meg, Uram, a barátoktól, mert az ellenségtől én megvédek magam)! *Inamicul care se duce fâ-i pod* (=Az ellenség aki távozik, ne álld útját)!

A csoportos jellegű ellenségkép azokra a népekre utal, amelyekkel többször harcoltak a románok, ilyen a török és a tatár is. A *Novac și corbul* balladában mindkét nép ellenségként jelenik meg, a *Păcală*-mesékben inkább a török lesz a fő ellenség (*Turc, dușman creștinilor!*).

A mai köztudat szerint a *dușman* szubjektív jelentései között találjuk a *szomszédot* is, akivel előfordul, hogy ellenséges a viszony. Nagyon gyakori a világhálón az olyan hír, amelyik arról számol be, hogy két szomszédcsalád konfliktusba keveredett: *doi vecini se dușmănesc* (=elleségeskedik két szomszéd); *dușmănie între vecini* (=szomszédok közti ellenségeskedés).

Az érték doménben a *dușman* lexéma előhívja a *tudás profilját* is, de ehhez nézőpontváltásra van szükség, és az okos ember perspektívájából kell közelítünk: *Mai bine un vrăjmaș înțelept, decât un prieten nerod* (=Inkább egy bölcs ellenség, mintsem egy ostoba barát). *Uneori și dușmanul îți poate da un sfat bun* (=Néha ellenséged is jó tanácsot adhat). *Înțelepții învață mult de la dușmanii lor* (=A bölcsek sokat tanulnak ellenségeiktől). *Mai bine de la prieten dojană decât sfat de la vrăjmaș* (=Inkább szidás a barát részéről, mintsem tanács az ellenségtől).

A bölcsesség olyan jellemvonás, ami harc nélküli győzelemhez vezethet, ha az ellenség közelébe kerülünk. De a fenti közmondások sokkal inkább a mindennapi életben előforduló zsörtölődésekhez, konfliktushelyzetekhez köthető ellenségre vonatkoznak, akiknek ártó szándéka nem a háborúkhöz, fizikai harcokhoz köthetők, hanem sokkal inkább a rosszindulatú mindennapos tettekhez. Az ellenség kiismerése pozitív jellemvonásokat feltételez és olyanfajta tudást, ami felér a győzelemmel. De az utolsó közmondás arra is figyelmeztet, hogy az okos ember nem fogad el tanácsot az ellenségétől, mert az nem lehet rá jó hatással.

A román közmondások alapján megjelenik a *dușman* fogalmának *mértékként* való konceptualizálása is. A kis vagy kevés ellenség is árthat az egyénnek. Nem szabad alulértékelni a látszatra kis mennyiséget: *Nu disprețui pe niciun inamic, fie oricât de mic* (=Ne nézd le ellenséged, legyen bármilyen kicsi is). *Un dușman și ți-e de-ajuns* (=Egyetlen ellenség is elég). *Un singur dușman e destul să dărâme casa la care ai lucrat omie de prieteni* (=Egyetlen ellenség elég ahhoz, hogy ledöntse a házat, amelyet ezer barát épített).

Összegzés. A két fogalom elemzése alapján láthattuk, hogy más-más profilok hívhatók elő ugyanazon a kognitív tartományon belül. A magyar nyelvi adatok alapján az ellenség történelmi vonatkozású, de gyakran arctalan; a tradicionális szövegekben a jó kiegészítőjeként jelenik meg, legyőzhető ellenségként. Személy aspektusa pedig inkább a politikai életre vonatkozik.

A román nyelvi korpuszban szintén a rossz megtestesítője és történelmi vonatkozású. A személy jellege azonban gyakran a szomszédra vonatkozik. Emellett megjelenik a tudás profilja is, de ez olyan tulajdonságokra vonatkozik, ami által az ellenség legyőzhető.

Bár ugyanabban a doménben részben eltérő profilú nyelvi képeket rekonstruáltunk, a két nyelvi világkép között mégis több a hasonlóság, mint az eltérés: elsősorban azért, mert az előhívott kognitív tartományok szinte teljes egészében megegyeznek, másrészt midkét nyelvi anyagban megfigyelhettük, hogy a személyjellegű fogalmak gyakran tárgyiasított asszociációkkal fogalmazhatók meg (*barát* mint *áru*) vagy valamilyen emberi tulajdonság, cselekvés mentén – attitűdként (az ellenséggel szemben – én, mi).

Irodalomjegyzék

- BANCZEROWSKI Janusz 1999: A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 1999/123. évf./1. 78–87.
- BANCZEROWSKI Janusz 2000: A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* XCVI/1. 35–47.
- BANCZEROWSKI Janusz 2008: *A világ nyelvi képe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BORODITSKY, Lera 1999: *Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors*. Stanford: Stanford University.
- BORODITSKY, Lera 2001: Does Language Shape Thought? Mandarin and English speakers conceptions of time. *Cognitive Psychology*, 2001/43(1). 1–22.
- CAROLL, John B. 1964: *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge: M.I.T. Press.
- FORGÁCS Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- HADROVICS László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KARÁCSONY Sándor 1938: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* Budapest: Exodus Kiadás.
- KARÁCSONY Sándor 1985: *A magyar észjárás.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- NEUMER Katalin 1999: *Nyelv, gondolkodás, relativizmus, Filozófiai vizsgálódás.* In: *Nyelv, gondolkodás, relativizmus. Filozófiai vizsgálódás.* Szerkesztette: NEUMER Katalin. Budapest: Osiris Kiadó, 11–34.
- SZILI Katalin 2009: Anna Wierzbicka, English (Meaning and Culture) *Magyar Nyelv* 2009/105: 93–99.
- SZIRMAI Mónika 2005: *Bevezetés a korpusznyelvészetbe. A korpusznyelvészet alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv tanulásában és tanításában.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- WIERZBICKA, Anna 1996: *Semantics Primes and Universals.* Oxford - New York: Oxford University Press.
- WIERZBICKA, Anna 1997: *Understanding Cultures through Their Key Words.* Oxford - New York: Oxford University Press.

Források

Dicționar al limbii române contemporane. 1986.

București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Értelmező szótár. 2007. Budapest: Tinta Kiadó.

Magyar értelmező kéziszótár. 2002.

Budapest: Akadémiai Kiadó.

Magyar–román szótár. 1961.

Bukarest: Editura Științifică.

Magyar–román szótár. 2002.

Budapest: Akadémiai Kiadó.

MURVAI Olga 2001:

Román–magyar kifejezések kéziszótára. Kaposvár: Sprinter Publisher.

MURVAI Olga 2001:

Magyar–román kifejezések kéziszótára. Kaposvár: Sprinter Publisher.

PANN, Anton 1982:

Povestea vorbii. Bukurești: Editura Minerva.

Román–magyar szótár. 2002.

Budapest: Akadémiai Kiadó.

VÖÖ István 1984:

Dicționar de proverbe maghiar–român. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Dicționar explicativ al limbii române. 2008. [http:// dexonline.ro](http://dexonline.ro)

Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

MANYE kerekasztal-beszélgetés a kollokációkról.

2006. www.manye.pte.hu/besz.html - 3k -

Toponímiai változások a XX. századi Ugocsa megyében

„A helynév élőlény, még pedig nem ritkán hosszú életű. Születik, fejlődik és meghal, mint az emberek, mint a nép, amelynek lelkében, ajakán nyerte és éli életét. Fejlődése közben kopik, gyarapodik; megrövidül vagy meghosszabbodik; olykor teljesen átalakul, még pedig nemcsak külsőleg, hanem belső értelme szerint is.” (CSÁNKI, 1906: 385.)

Csánki Dezső szavai a legtalálóbban foglalják össze egy településnév élettartamára is vonatkozó általános igazságokat. Megjegyzendő, hogy ez nem csupán egy természetes helynévváltozásra igaz, de azokra a változásokra is, melyek politikai vagy más indíttatásúak.

A XX. század elején az anyaországtól elszakított magyar kisebbségi területeken a helynévváltozás, -változtatás kérdése életszerűbb volt, mint valaha. Elcsatolások és visszacsatolások kellően átfomálták a településneveket valamennyi határon túli területen. Így történt ez Kárpátalján is. A politika zűrzavarának passzív áldozatai lettek a helynevek, sőt maga a névtani kutatás is. Néhány évtizednyi távlatból azonban már megállapítható, hogy Kárpátalja helynévkutatása fellendülőben van. Míg 2003-ban még alig számoltak be szakirodalmak érdemleges munkáról, azaz szervezett keretek közötti helynévgyűjtésről (Hoffmann, 2003: 82.), addig 2008-ban már bővebb betekintést nyerhettünk abba a történelmi folyamatba, mely a kárpátaljai helynévgyűjtést jellemezte a XIX. század második felétől napjainkig (Sebestyén, 2008: 195–202.). Igaz, szervezett gyűjtésről még ma sem beszélhetünk, de atomnyi részekként meglévő egyéni gyűjtésekről és közzétételekről igen. Amennyiben ezek száma a jövőben növekedni fog, Kárpátalja újra bekerül majd „a magyar névkutatás vérkeringésébe”. (Sebestyén, 2008: 199.)

Az utóbbi néhány évtizedben egyre intenzívebben foglalkoznak fiatal kutatók Kárpátalja névanyagának összegyűjtésével, feldolgozásával, elemzésével. Többek között megjelentek tanulmányok Bereg megye helyneveiről Sebestyén Zsolt tollából (Sebestyén, 2001, 2002, 2003, 2006), Kocán Béla pedig Ugocsa megye ómagyar kori helynévállományának elemzését adta közre (Kocán, 2006, 2007). Nem egy előadás hangzott már el vagy jelent meg cikk a térség helyneveinek történeti változásairól. Tanulmányommal ezeknek a publikációknak a sorát bővitem ki Ugocsa megye kárpátaljai térségének településnév-változásaira és utcanévanyagára vonatkozó vizsgálataim eddigi részeredményeinek ismertetésével.

Ugocsa megye története közel 800 éves múltra tekint vissza. Kialakulása a XII–XIII. századra tehető. Egykor királyi birtok volt, ahol vadaserdői voltak a mindenkori uralkodónak. Erről már V. István király 1271. évi oklevelében is olvashatunk. A megyének nevet adó Ugocsa település e térség első falvainak egyike volt, feltehetően a XII. század második felében alakult ki. Nevében valószínűleg az első királyi ispán nevét őrzi – ez esetben az is feltételezhető, hogy az ispán lakhelye Ugocsa település volt. Központi szerepét azonban hamar elveszítette, hiszen a XIII. század végén már Királyháza az ispánok székhelye. 1399-től Nagyszőlős lett a szőlősi uradalom központja, s egyben a megye legjelentősebb helysége is. (Szabó, 1994: 260.)

A múlt történelmi viharai Ugocsa megyét sem kímélték: hányattatott sorsa a XX. században érte el tetőpontját, amikor már nem több évtizedes, esetleg évszázados fennhatóság alatt volt huzamosabb ideig, hanem szinte két-három évtizedenként változott a politikai-gazdasági hovatartozása. E változó politikai hullámmás, még ha időlegesen is, de erőteljesen hatott Kárpátalja, s ezen belül Ugocsa megye település- és utcanéveire is. Ennek következtében az éppen hatalmon lévő ország döntött a helynevek megváltoztatása kérdésében, s természetesen az adott ország hivatalos nyelvéhez való igazodásban is.

Az alábbi általam készített térkép Ugocsa megye Trianon utáni kárpátaljai településeit ábrázolja:

Ugocsa megye kárpátaljai települései

Ugocsa megye kárpátaljai területén jelenleg 62 település található. Ebből 47 községben élnek kisebb-nagyobb arányban magyarok. A könnyebb áttekinthetőség végett az alábbi táblázat hivatott bemutatni, melyek azok az Ugocsa megyei települések, ahol jelenleg is élnek akár többségben, akár szórványosan magyarok.

75–90%-a magyar „magyar”		20–74%-a magyar „vegyes”	< 20%-a magyar „szórvány”	
Akli	Nagypalád	Csepe	Alsókaraszló	Nagyszőlős
Aklihegy	Nevetlenfalu	Fancsika	Alsósárad	Oroszvölgy
Batár	Salánk	Feketeardó	Csomafalva	Puskino
Fertősalmás	Tiszabökény	Gödényháza	Csonkás	Rakasz
Feketepatak	Tiszapéterfalva	Mátyfalva	Hömlőc	Sárdik
Forgolány	Tiszaújváros	Szölősvégardó	Királyháza	Szölőseges
Gyula	Verbóc	Tekeháza	Kisrákóc	Szölösroztoka
Karácshalva		Tiszakeresztúr	Kistarna	Tisasásvár
		Tiszaújhely	Nagycsongova	Tiszaszászfalu
		Újakli	Nagyrákóc	Tiszaszirma

1. táblázat A magyar lakosság megoszlása Ugocsa megye kárpátaljai településein

Mindössze 15 községben haladja meg a magyar lakosság száma a 75%-ot. Tíz település vegyes lakosságú, vagyis 20–74% közötti a magyarok aránya az ukrán–ruszin lakossághoz viszonyítva. 22 községben a népesség kevesebb, mint 20%-a magyar, így az ott lakó magyarság szórványmagyarságnak tekinthető. (Molnár–Molnár D., 2005: 35.)

„A XIX. század második feléig a helységnevek természetesen alakultak, a hatóságok csak tudomásul vették a használatban levő helységneveket” — írja Kálmán Béla. (Kálmán, 1973: 141.) Az egységes hivatalos név koncepciója 1898-tól vette kezdetét Magyarországon. Ennek értelmében törvényileg kötelező érvényű lett az *egy név — egy település* elve. A helynévrendezés valamennyi vármegyében — négy kivételével (Árva, Fogaras, Hunyad, Liptó) — 1898 és 1912 között lezajlott. (Bencsik, 1997: 16–17.) Így Ugocsa megyében is sok egyelemű helység név ekkor kapott megkülönböztető előtagot: *Almás > Fertősalmás, Keresztúr > Tiszakeresztúr, Péterfalva > Tiszapéterfalva, Egres > Szőlőseges, Gyula > Szőlősgyula*; ugyanakkor néhány településnév új változattal lett gazdagabb: *Kis-Kupány > Alsóveresmart, Szárazpatak > Avaspatak, Komlós-Sellő > Ugocsakomlós*. A trianoni diktátum után még négy alkalommal történt, ill. történik helységnevreform Kárpátalján.

A csehszlovák fennhatóság éveiben két ízben is történt helységnevé-változtatás; először csak a cseh alakok szerepeltek hivatalos nevekként, melyek tulajdonképpen

a magyar név cseh kiejtésnek megfelelő alakjai voltak; 1927-től pedig párhuzamosan a ruszin alakok is kötelezővé váltak (1918–1938): *Gyula* > *Szóllósgyula* > *Dula*, ill. *Julivci*.

A Magyarországhoz tartozás időszakában (1938–1944) a települések visszakapták a községnév-rendezés előtti nevüket: *Gyula* > *Szóllósgyula* > *Dula* > *Szóllósgyula*.

Az 1944–45 folyamán lezajlott ún. oroszosítás, némely nevek esetében ukránosítás, a magyar falvak neveit is érintette: *Gyula* > *Szóllósgyula* > *Dula* > *Szóllósgyula* > *Julivci*, *Akli* > *Klinove*, *Bökény* > *Bobove*, *Batár* > *Bratovo*.

Az 1988-ban kezdődő helységnevreform Kárpátalján még ma is tart: azaz a magyar helységnevek hagyományos, vagyis történelmi nevének visszaállítása és hivatalos rangra emelése. Ezen törekvések látványos eredményeként 1991-ben első ízben két ungvári járási magyar falu, *Eszeny* és *Tiszaásvány* kapta vissza történelmi magyar nevét a *Javorovo* és *Minyeralnoje* helyett (Beregszászi, 1997: 356.), s ezt követően mind a Beregszászi, Munkácsi, Ungvári, mind a Nagyszőlősi járás magyar többségű falvai fokozatosan kapták vissza régi nevüket. A történelmi nevek visszaállítása nem egyszerre, hanem több lépésben történt, illetve történik, habár lendülete napjainkra lelassult. Míg 1999-ig, azaz 8 év alatt 42 település esetében történt névváltoztatás, addig a következő 9 év alatt újabb 26 magyar falu kapta vissza régi nevét. A leglassúbb névváltoztatás az Ugocsa megyei Nagyszőlősi járás falvai esetében figyelhető meg. Az eljárás lassúbodásának oka valószínűleg az, hogy míg a magyar többségű falvak esetében a helyi vezetés szorgalmazta, illetve közreműködött a település régi nevének visszaállításában, addig a vegyes vagy szórvány magyar települések esetében ennek motivációja már nem annyira intenzív. A Nagyszőlősi járás községeire emellett még földrajzi indokok is magyarázatul szolgálnak: e járás falvai Beregszásztól, a kárpátaljai magyarság központjától keletebbre terül el. A térség településeinek nemzetiségi megoszlása is egyfajta keletre való eltolódást mutat, közelítve a Huszti és Ilosvai járasok szórvány magyar falvai irányába.

Megállapítandó, hogy jelenleg Kárpátalján 124 magyarlakta település található (Molnár–Molnár D., 2005: 34.), melyből 68 magyar település már visszakapta történelmi nevét. Ugyanakkor 56 magyarlakta község még a régi, oroszosított, illetve ukránosított névén szerepel a hivatalos okmányokban, valamint a falunévtáblákon.

A településnevek megváltoztatásával egy időben az utcanévek lecserélésére is lehetőség nyílt, s erre szinte minden helynévváltoztatás alkalmával sor is került. Ez is bizonyítja, mennyire kiszolgáltatottjai az utcanévek a politikai élet változásainak. Az utcanévek a földrajzi nevek egy különös csoportját alkotják, mivel a hivatalos rangra emelésük sok esetben nem népi motiváció alapján történik, hanem csupán mesterséges elnevezés eredménye. Sérelmezi ezt Hajdú Mihály is egyik tanulmányában, mondván: „... kisebb vidéki településeink utcanévstruktúrája szürke, egyhangú, túlteng benne a személynév, a magasztos eszmékre emlékeztető közszó”. (Hajdú, 1983: 49.) Egy példa az általam jelenleg vizsgált öt kárpátaljai település utcanévanyagából: több esetben a rövidsége miatt a helyi lakosság által *Kisuccán*nak nevezett utcák hivatalos

megnevezésénél nem a népi forrásból merítettek, hanem emlékállító célzattal nevezték el Gyulán *Petőfi*, Feketepatakon *Olimpia utcának*.

Napjainkra az utcanévek történeti vizsgálata, valamint egyre több jelenlegi utcanévadat feldolgozása sok település esetében már megtörtént vagy épp folyamatban van. Az általam vizsgált térség, vagyis az Ugocsa megyei települések utcanévállományának nyelvészeti lejegyzése, feldolgozása azonban még eléggé szegényes. Az összegyűjtött és lejegyzett öt ugocsai település (Csepe, Feketeardó, Feketepatak, Gyula és Verbőc) teljes helynévanyagának egy bizonyos hányadát az utcanévek teszik ki, s egyben alkotják e tanulmány alább ismertetett elemzés nyersanyagát. A mostani vizsgálati eredmények tehát az első próbálkozások e térség jelenlegi utcanévanyagának nyelvészeti feldolgozásában.

Az utcanévek névadási indítékok szerinti csoportosításához nagyrészt Hajdú Mihály *Budapest utcanévei* című tanulmánya nyújtott kitűnő alapot. (Hajdú, 1975) Ezt az elvet követve az alábbi fő, ill. alcsoportok eredményeződtek a vizsgált települések jelenlegi utcanévei esetében:

I. Személynevekből alakult utcanévek

1. Magyar személyek:

- helytörténeti személy: *Fogarasi utca*. A környék egykori leggazdagabb családja a Fogarassy család volt. A Csepében található Fogarassy-kúria egy 1890-ben épült klasszicista stílusú nemesi udvarház, melyet a II. világháború végéig a Fogarassyak birtokoltak.

- a Rákóczi szabadságharc idejéből: *Rákóczi út*.

- az 1848/49-es szabadságharc idejéből: *Kossuth út (3)*, *Petőfi utca (3)*.

2. Nem magyar személyek: *Ivan Franko utca*, *Sevcsenko utca (2)*.

II. Földrajzi nevekből képzett utcanévek

1. Térszínforma: *Gyeptelek utca*, *Hegy utca*.

2. Természeti környezet: *Erdei út*.

III. Az ember tevékenységével, szellemi alkotásaival kapcsolatos utcanévek

1. Mezőgazdasággal kapcsolatos: *Gyümölcsös utca (2)*, *Kerti út*.

2. Építményről kapta a nevét: *Vasút utca*.

3. Elvont fogalmak: *Béke út (3)*, *Barátság utca*, *Ifjúság út (2)*.

4. Sporttal kapcsolatos: *Sport utca*, *Olimpia utca (2)*.

5. Vallással kapcsolatos: *Kereszt út*, *Temető utca*.

6. Évfordulóra utaló: *Május utca*. Feltehetően a korábbi *Május 1.* utcanév gyakorlati szempontból történő megrövidítése.

IV. Az utca helyzetére, milyenségére utaló utcanevek

1. Az utca nagysága, központi szerepe: *Fő út*.
2. Színnév: *Zöld utca*.

V. Idegen eredetű köznévi utcanevek: *Dobrovolci út, Druzsba utca*.

A XX. század politikai hullámzásainak köszönhetően a kárpátaljai települések utcánévanyaga jelentősen megváltozott. Elszomorító viszont az a tény, hogy az új nevek jelentős hányada személynévi eredetűvé vált többszöri változtatás eredményeként is, s ennek következtében kiszorították az eredeti, természetes neveket. Ilyen változás történt például a *Fő út* > *Lenin út* > *Kossuth út*; *Hajnal, Új utca* > *Petőfi utca*, vagy a *Fő út* > *Kirov út* > *Rákóczi út* esetében. Az emlékéllítés szép és nemes, de egyoldalúvá, szürkévé teszi az utcánévanyagot egy-egy településen. Ráadásul a táj és megnevezés elhatároltságát jelentősen megnöveli abban az esetben, ha egy a nép ajkáról kölcsönzött nevet szorít ki. Hajdú Mihály már idézett tanulmányában a személynevekből alakult utcanevek esetében megjegyzi, hogy a személynévi eredetű utcanevek között gyakoribb a többszöri felhasználás, névismétlődés, mint az egyéb típusú nevek között. (Hajdú, 1975: 17.) Az általam vizsgált falvak utcaneveire is érvényes ez a megállapítás, bizonyítják ezt a *Kossuth* (3), *Petőfi* (3) és *Sevcsenko* (2) utcák nevei. A személynevekből alakult utcanevekre jellemző, hogy alaktani szempontból egy kivételével (*Ivan Franko*) valamennyi egyelemű nevet tartalmaz, vagyis az adott személy nevének nem a teljes alakját tartalmazzák, hanem csupán a családnevét, amely természetszerűleg elegendő az identifikáláshoz. Ily módon elkerülhetővé válik az esetleges következetlen használatuk, azaz egy- ill. kételemű változatuk felcserélése.

A változás mellett egy másik irányvonalat is megkülönböztethetünk, amikor egy adott történelmi időszakban létrejött új utcák neveit vizsgáljuk. Ugyanis így maradtak fenn napjainkra is például a *Druzsba* [barátság], *Dobrovolci* [önkéntesek], *Ivan Franko* és *Sevcsenko* nevek olyan magyar falvakban, ahol a magyarosítás a település- és utcaneveket illetően folyamatban van.

A helynevek vagy toponímák közül is elsősorban a település- és utcanevek vannak leginkább kitéve a politikai áramlatoknak, akár a politika örökös prédáinak is nevezhetnénk őket. Ezért nyelvészeti oldalról is határozottan állást kell foglalni azok mellett a szempontok mellett, melyek támogatják a mesterséges elnevezésű nevek természetes eredetiségét, vagyis a történelmi, illetve népi megnevezések figyelembevételét. Ugyanakkor egy-egy település esetében – ha ennek valóságalapja tényleges – a helyhez köthető egykori kiemelkedő lakosról, látogatóról való elnevezés célszerűbb és jelentősegteljesebb lenne, mint más híres történelmi alakról. Ez utóbbi lehetőség persze nem elvetendő abban az esetben, ha egy helytörténeti személyről való elnevezés lehetősége nem áll fenn, de csak ha nem egy népi természetes megnevezés rovására történne.

Összefoglalásként tehát megállapítható, hogy Kárpátalján az Ugocsa megyei magyar falvak neveinek XX. századi kálváriája után kívánatos lenne e települések történelmi neveinek visszaállítását mihamarabb lezárni, s tenni azért, hogy jó ideig háborítatlanul maradjanak. Vonatkozik ez az utcanevekre is, figyelembe véve, hogy az utcanevék esetében igyekezni kellene a népi, természetes megnevezések javára billenteni a hivatalos névadás mérlegét. A személynévi elnevezés helyesebb lenne abban az esetben, ha valóban volt a névadó és az elnevezett közterület között kapcsolat. A hivatalos település- és utcanevék változtatásánál tehát mindenképpen figyelembe kell venni, hogy ne megalapozatlan döntés vagy egy-egy politikai elgondolás végterméke, hanem a nép lelkéből, ajkáról nyert név élje tovább életét.

Felhasznált irodalom

- BENCsik Péter 1997: *Helységnévváltozások Köztes-Európában (1763–1995)*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 16–17.
- BEREGSZÁSZI Anikó 1997: *Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében*. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. Szerkesztette: B. GERGELY Piroska – HAJDÚ Mihály. MNyTK. 209. Budapest–Miskolc, 356–361.
- CSÁNKI Dezső 1906: *Helynév-családok*. *Magyar Nyelv* 2: 385.
- HAJDÚ Mihály 1975: *Budapest utcanevének névtani vizsgálata*. *Nyelvtudományi Értekezések* 1975/87.
- HAJDÚ Mihály 1983: *Kisebbségi településeink utcanevéről*. *Névtani Értesítő* 8. 32–49.
- HOFFMANN István 2003: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 7. Debrecen
- KÁLMÁN Béla 1973: *A nevek világa*. Budapest: Gondolat Kiadó, 141.

- KOCÁN Béla 2006: *Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere.* Magyar Nyelvjárások 44: 69–82.
- KOCÁN Béla 2007: *Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei.* In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerkesztette: HOFFMANN István–JUHÁSZ Dezső. Debrecen–Budapest, 97–112.
- MOLNÁR József–MOLNÁR D. István 2005: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász: A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, 34–35.
- SEBESTYÉN Zsolt 2001: *Beregszász utcanevei.* Névtani Értesítő 23: 23–29.
- SEBESTYÉN Zsolt 2002: *Hetyen földrajzi nevei.* Névtani Értesítő 24: 5–10.
- SEBESTYÉN Zsolt 2003: *Beregvidéki helységnevek.* Névtani Értesítő 25: 58–62.
- SEBESTYÉN Zsolt 2006: *Beregvidék.* Névtani Értesítő 28: 101–104.
- SZABÓ István 1994: *Ugocsa megye.* Budapest–Beregszász: Új Mandátum Könyvkiadó

Információs transzfer az oktatásban. Web-2.0-alkalmazások gyakorlati lehetőségei (felső)oktatási intézményekben

Bevezető

Mintegy fél évtized telt el azóta, hogy a Web 2.0, az „új világháló” megkezdte hódító körútját. Szinte naponta megjelenő új szolgáltatásai alapjaiban változtatják meg az internethasználatot, ill. a felhasználó fogalmát. Az új korszak alapvető jegye, hogy teret nyit a felhasználó előtt saját tartalmak generálására és megosztására, aki ezáltal *passzív* konzumensből *aktív* termelővé válik. Ennek eredményeként évek óta hatványozottan növekszik a weben közzétett információk mennyisége. (Bohn/Short, 2009)

Ez a folyamatosan halmozódó információmennyiség gyakorlatilag végtelen potenciális tudást is jelent. Az internet, mint virtuális tudástár, szinte korlátlanul elérhető, bővíthető és felhasználható. Az itt felsorolt előnyök ugyanakkor a másik oldalon egyre nagyobb problémát is generálnak: az ellenőrizetlenül növekvő tömegből egyre nehezebb kiszűrni a valóban értékes és releváns adatokat. Így paradox módon a világháló fejlődésének önmaga a legnagyobb akadály. (Antos, 2001: 3-35)

Az oktatási szféra, ill. ezen belül is a felsőoktatás, jelentősen kiemelkedik a különböző tudásgenerátorok sorából. Az egyetemek, főiskolák és egyéb (felső)oktatási intézmények kutatási tevékenységük révén nem csak kiemelkedő információtermelőknek számítanak, de egyúttal a megtermelt tudás közvetítésében is alapvető szerepet töltenek be. Kevésbé gyors viszont azon technológiák fejlődése, melyek az információátadási folyamatokat gyorsabbá és átláthatóvá tudnák tenni. Az oktatási szektor pedig jellemzően olyan terület, ahol ezen mechanizmusok sokszor túl lassúak és áttekinthetetlenek. Ugyanazon információkat kell ismételtelen átadni különböző célcsoportoknak, miközben a nagy idő- és anyagigény miatt csak ritkán kerülhet sor azok frissítésére.

Szükség van ezért ezen információk és transzferfolyamatok optimalizálására, hogy azokból valóban használható tudást tudjunk felépíteni, tudjanak megalapozni. Ehhez megfelelő segítséget biztosíthatnak maguk a Web 2.0-alapú technológiák.

Web 2.0: a tudás közössége

Mióta Tim O'Reilly 2005-ben bevezette a *Web 2.0* fogalmát (O'Reilly, 2005), az jelentős fejlődésen ment keresztül. Napjaink divatszava – azon túl, hogy megítélése máig vitatott – több különböző szolgáltatás gyűjtőneveként szolgál. A megjelölést a nagy többség afféle újgenerációs internettel azonosítja, holott alapjában véve az nem takar forradalmi

újtásokat. Az ide tartozó technológiák segítségével a felhasználó könnyen generálhat saját tartalmakat (pl. szöveg, hang és kép). Ezeket megoszthatja más felhasználókkal, ami lehetővé teszi közösségek, ún. szociális hálózatok kialakulását. A Web 2.0 tehát már létező alkalmazások továbbfejlesztésével és új köntösbe öltöztetésével a korábban inkább passzív jüzereket tudatosan aktív termelőkkel neveli.

Az „új web” alapköveit a következők jelentik: blogok, wikik, tag-ek, ill. az RSS-technológia. Segítségükkel az információ könnyen és gyorsan létrehozható, megosztható és cserélhető. Ezáltal együttműködésen alapuló, ún. kollaboratív tudáshálózatok hozhatók létre. Működésük alapfeltétele, hogy az egyén a hálózat részeként lássa magát, azaz a megtermelt tartalmakat ne csak közzétegye, de azokat másokkal is megossza. Mindez azért fontos, hogy a tudás ne legyen öncélú. Különösen az olyan termelő, mint az egyetem számára szükséges, hogy a létrehozott tudást megfelelőképpen mind befelé, mind kifelé megfelelően kommunikálni tudja. A kollaboratív forma ehhez a következőket biztosítja:

- nagyobb tudáspotenciál a hálózatba bekapcsolt többi felhasználó révén;
- a több felhasználó nagyobb kontrollt, és így jobb minőséget is jelent;
- kommunikáció javítása;
- újabb ötletek bekapcsolása és megvalósítása;
- folyamatos visszajelzések, ill. ezáltal javítási lehetőségek.

(Pentzold, 2007: 13-36)

A webes kollaboráció révén a tudás, valamint a járulékos folyamatok – pl. a tudás felépítése és annak megszerzése – is ártékelődnek. Az egyén minden korlátozás nélkül *folyamatosan* közzéteheti saját tudását, ugyanakkor ő maga is korlátlan információmennyiséghez fér hozzá. Így a hagyományos tanulási folyamatok is átalakulnak: az *oktató* és *tanuló* szerepének módosulása mellett változik a *kor* és a *környezet* dimenziója. Az egyén tanuló és tanító egyszerre, és egész életén át tartó tanulása során a formális helyszínek (iskola) mellett egyre növekszik az informális tanulási környezetek (webes tudástárak) jelentősége.

Mindez pedig a *mennyiség* mellett a *minőség* dimenziójában jelent különösen nagy előrelépést. A kollaborációba bekapcsolódó egyéni felhasználók, ill. azok individuális tudása nem csak alapul szolgál egy újszerű kollektív – nem nyelvhez, korhoz vagy nemzethez kötött – tudás felépítéséhez, de egyúttal kiindulópontja is további új tudás létrehozásának.

A Web 2.0-alapú szolgáltatások és alkalmazások kiváló technológiai hátteret biztosítanak alapjaiban már meglévő, de akár teljesen új (tudás)hálózatok kialakításához. Ezáltal új utakat nyitnak meg a tudomány és oktatás szereplői számára is a tevékenységük során generált információk hatékony kezeléséhez. Jelen tanulmányban ezek alkalmazási lehetőségeire kívánok rámutatni konkrét példákon keresztül, a következő területeket középpontba helyezve: információmegosztás, hálózatok és kommunikáció.

Az egyetem, mint tudásgenerátor

Függetlenül szakmai profiljuktól a felsőoktatási intézmények általában véve olyan fórumnak tekinthetők, ahol:

- a már meglévő tudás az oktatás keretében átadásra kerül és
- a különböző kutatások eredményeként új tudás generálódik (és átadásra kerül).

Amennyiben a felsőoktatási intézményt, mint tudástermelő és -közvetítő *üzemet* vizsgáljuk, rendkívül fontos az egyes kompetenciák átláthatóvá tétele. Alapvető fontosságú a jól működő belső és külső kompetenciarendszer, mind belső (szakember-szakember), mind pedig külső (szakember-laikus) viszonylatban. Ahhoz, hogy egy kutatás sikeres legyen, a kutatócsoport minden tagjának folyamatosan

- biztosítani kell a teljes körű hozzáférést a vizsgálat tárgyához,
- biztosítani kell a teljes körű hozzáférést a már meglévő kutatási eredményekhez,
- biztosítani kell a megfelelő kommunikációs csatornákat a csoport összes tagjához,
- biztosítani kell azt a fórumot, ahol közzéteheti és másokkal megoszthatja saját eredményeit.

Mindezek megvalósítása különösen a nagy és széttagolt intézményekben ütközhet komoly akadályokba. A kompetenciák hiányos ismerete és elosztása így olyan gyakorlati problémákat vethet fel, mint pl. külső szakemberek megkeresése egy adott projekthez, holott a szükséges személyek „házon belül” is megvannak, csak mivel másik tanszéken dolgoznak, nem tudunk róluk. Ugyanez megjelenik gyakran a *tanár-hallgató*-viszonylatban is, mikor információ hiányában a diák nem tudja, kit keressen meg szakdolgozatához.

A sikeres kommunikációt sokszor a résztvevők száma is hátráltatja. Bár az internet a legjobb médium az információk gyors közzétételére és a célközönséghez való eljuttatására, ezt a lehetőséget mégsem tudja mindenki megfelelően kihasználni. Különösen érvényes ez akkor, ha az aktív termelők – kutatók, tanárok – a létrehozott tudást nem saját maguk, hanem csak további szereplő – például a rendszergazda – beiktatásával tehetik elérhetővé. A rendszergazdák általános megterhelését ismerve aligha meglepő, hogy a folyamatosan minden irányból tömegével érkező információk esetleg csak megkésve és nem a kívánt célszemélyeket elérve kerülnek közzétételre. Ez utóbbi pedig főleg akkor kellemetlen, ha pl. egy kutatócsoport határidős feladatokon dolgozik, és egymástól távol levő tagjai elérhetővé kívánják tenni a többiek számára eredményeiket.

Látható tehát, hogy a vizsgált szférában is elsősorban azokon a területeken jelentkeznek gyengeségek, melyek kezelésében éppen a Web 2.0-alapú szolgáltatások nyújthatnak segítséget. Közülük is kiemelkednek az ún. wikik és blogok, melyek a következő fejezetben kerülnek bemutatásra.

Wikik, blogok és társaik: virtuális tudástárak

Egyetemi oktatóként szinte naponta kap az ember központilag e-mail-ben szétküldött híreket: felhívásokat, közleményeket és egyéb belső dokumentumokat. Bár az intézmény rendelkezik viszonylag gyakran frissített honlappal is, az adott egység (pl. doktori hivatal, tanszéki titkárság) számára mégis egyszerűbb a rendszergazdát megkerülve saját kezűleg szétküldeni az információt. Ugyanígy működnek sok esetben a különböző projektek munkacsoportjai is. Amint valamelyik munkatárs elkészült egy adott feladattal, eredményeit átküldi a többieknek elolvasásra. Bár ez a megoldás kétségkívül gyorsan működik, több hátránya is van:

a) Ha több személynek küldjük szét az információt, nem biztos, hogy az minden potenciális érintetthez időben eljut. Például valaki véletlenül kimaradhat a címzettek közül, vagy valamelyikük időközben másik címet kezdett használni – számos műszaki akadály felmerülhet ennek során. Ha pedig valaki nem olvassa rendszeresen a postáját, akkor újra csak további levelekkel vagy telefonhívással tudjuk felhívni az illető személy figyelmét, hogy olvassa el eredeti küldeményünket.

b) Még ha a kiküldött postát mindenki időben meg is kapta és elolvasta, az információ későbbi módosításakor azt újra szét kell küldeni, számolva az előbb leírt veszélyekkel. Ráadásul, ha több helyről begyűjtött adatok továbbításáról van szó, akkor nem egyszerű ellenőrizni, hogy minden esetben a legfrissebb adat került hozzánk. Nehéz tehát követni egy-egy információ életútját, ami jelentősen csökkenti adott esetben a feladat elvégzésének sikerét.

c) Nagy mennyiségű, folyamatosan termelt információ esetén nehezen visszakereshetőek az egyes elemek. Különösen igaz ez olyankor, mikor az e-mail tárgya hiányos, nem egyértelmű vagy félrevezető. Ilyenkor a kívánt adatok visszakeresése egyre több időt vesz igénybe, s ezáltal romlik tevékenységünk hatékonysága.

Pontosan az ilyen helyzetek elkerülésére nyújtanak kiváló megoldást az ún. wikik. A wiki-technológia a laikus közönség számára elsősorban a *Wikipédia* nevű online enciklopédia révén ismert, ám e globális virtuális tudástár mellett számos más helyen is alkalmazásra kerül, ahol szükség van a felgyűlt információk rendszerezésére, összegyűjtésére, ill. további bővítésére. A wiki előnyei elsősorban a következőkben rejlik:

- nyitott: a fejlesztők célja a tudás megosztása mindenki számára, ezért egy-egy wiki építésébe gyakorlatilag bárki bekapcsolódhat (a hozzáférés szintje természetesen szabályozható);

- idő- és helyfüggetlenek, így egy wiki (pl. a Wikipédia) bárhol, bármikor és bárki által elérhető;

- kollaboratív formában készülnek, ami által biztosított a tartalmak gyors frissítése, ugyanakkor a folyamatos ellenőrzés révén a minőség is.

Ezen jellemzőknek köszönhetően a wiki-technológia a felsőoktatási intézményekben is számos területen alkalmazásra kerülhet, ahol egy kollektív, bárki számára elérhető és folyamatosan fejleszthető tudástárat kívánunk létrehozni. Felhasználásuk többek között az alábbi területeken lehetséges:

- információk közzététele a tanulási lehetőségekről: ellentétben a sokszor statikus weboldakkal, ez gyorsabban frissíthető és összekapcsolható további tartalmakkal;
- információk közzététele az intézményről;
- oktatók szakokkal, kutatási területekkel kapcsolatos tudástárak kialakítása;
- kutatócsoportok számára közös felület létrehozása az eredmények közzétételére, megosztására.

Bár a wiki alapvetően nyitott, természetesen itt is szabályozható a hozzáférés, így biztosítható, hogy valóban csak a kívánt célcsoportok férhessenek hozzá az ott közzétett tartalmakhoz. Mivel a wiki önmagában nem egy lezárt rendszer, elérhető az is, hogy a fejlesztésbe egykor bekapcsolt személyek – hallgatók, oktatók – a későbbiekben, így pl. tanulmányaik befejezése után is kötődjenek az intézményhez. Nyitottságának köszönhetően pedig elérhető, hogy nem kizárólag az adott terület szakemberei számára jelentsen zárt kommunikációs és publikációs csatornát, hanem építésébe bevonjunk akár hallgatókat is, ill. átjárhatóságot biztosítsunk más tudományágakhoz is.

Elsősorban tudományos kutatások eredményeinek folyamatos közlésére jelentenek megfelelő médiumot az ún. blogok. (Schmidt, 2006: 95-115) A webes naplóként működő tartalomgyártó és –szerkesztő rendszer lehetővé teszi, hogy a szerző – pl. egy kutató – rendszeresen beszámoljon aktuális kutatásának lépéseiről, és ezt másokkal is megoszthassa. Mivel egy blog fejlesztése nem helyhez kötött, akár közvetlenül a laboratóriumból is feltöltheti a kísérletező szakember friss fényképeit a kapott eredményekről, kiegészítve szöveges leírásokkal, ill. akár más, audio- és videofájlokkal is. Az ún. *tag*-eknek (kulcsszavak) köszönhetően az egyes bejegyzésekben leírtak téma szerint könnyen visszakereshetők, és ezáltal akár évekkel később is időbeli sorrendben végig követhető egy-egy kísérlet vagy vizsgálat folyamata. Akárcsak a wikik esetében, itt is biztosított a folyamatos visszajelzés és ellenőrzés lehetősége: a blog olvasói (más szakemberek, hallgatók stb.) kommentálhatják a leírtakat, és a bejegyzéseket belinkelhetik saját blogrolljukba is. Ezáltal pedig megvalósul az a cél, hogy a blogoszféra részeként minden egyes blogbejegyzés egy globális, folyamatosan bővülő tudástár részévé váljon.

A szociális világháló

A világban egyre halmozódó tudásmennyiség kezelésére már jóval az internet születése előtt történtek próbálkozások.¹ Akár a Memex-et, akár Nelson Xanadu-projektjét nézzük, az alapelv hasonló volt: a felgyűlt tudást rendszerezni kell, és azt a különböző tudástörédek összekapcsolásával globális tudássá egyesíteni.

Ennek előfeltétele, hogy ne csak az egyes töredékeket kössük össze egymással, mert akkor tudásunk is statikus lesz, továbblépésre képtelen. Alapvető fontosságú, hogy az információ termelői – ez esetben tudósok, kutatók, tanárok és más szakemberek – kerüljenek kapcsolatba egymással. Ők azok, akik párbeszéd révén, a közzétett eredményeket vizsgálva és ellenőrizve ötleteikkel további lépésekre sarkallják egymást, ezzel biztosítva a fejlődést. Nem elegendő tehát az információk öncélú termelése. A tudás akkor válik igazán tudássá, ha azt meg is osztjuk másokkal. Fontos, hogy pl. egy Budapesten működő kutatócsoport a kapott eredményeket más, távoli kollégákkal együtt tudja megkonzultálni, netán azok eredményeit is felhasználni. Ugyancsak megoldható így, hogy a budapesti székhelyű tudóscsoport folyamatosan együtt dolgozhasson egy tokiói tudóssal, miközben gyakorlatilag bárminemű kísérletet közösen végezhetnek el – a földrajzi távolságra való tekintet nélkül. Mindezek megvalósulásához szükség van kapcsolati tőkére is, többek között az ún. expert network-ök (szakmai hálózatok) formájában.

A Web 2.0 ereje a közösségben rejlik. Szolgáltatásai alapvetően a hálózati embert célozzák meg: az ideális felhasználó tagja egy sor hálózatnak, ismerősök képeit nézegeti a Facebook-on, rendszeresen twittel, útiélményeit pedig blogokban teszi közzé. A Web-2.0-alapú júzer boldogan jelöl be ismerősnek hasonszőrű felhasználókat, és rendkívül meglepett, ha legjobb barátja nincs fent az IWIW-en. A webes szociális hálózatok mozgatórugója a hálózati effektus: a már bekapcsolt felhasználó nem individuum többé, hanem a közösség tagja, aki további tagokat generál. Ezáltal a hálózat öngerjesztővé válik, folyamatosan növelve értékét és potenciálját.

Ugyanezen elven épülnek fel a már működő szakmai hálózatok is, így pl. a www.academici.com, a www.scholarz.net vagy a www.scilink.com. Az említett „nagy testvérek” mintájára egy-egy intézményen belül is kialakíthatóak ilyen közösségi hálózatok, bekapcsolva pl. az egyes tanszékek oktatóit és intézetek szakembereit. Pozitív hatásokkal járhat az ilyen megoldás azon nagy intézményekben, melyek bonyolult felépítése, széttagoltsága miatt a kapcsolati rendszer is nehezen áttekinthető. A felhasználói profilok ez esetben elsősorban szakmai adatokat tartalmaznak, és lehetővé teszik a keresést szakemberek után egy adott területen belül, de akár több tudományág között átjárva is. Mindez pedig működhet nem csak a belső szakmai kommunikációban (pl. intézmények vagy szakemberek között), de kifelé is, ha pl. egy hallgató szakmai segítséget keres kutatásaihoz (és fordítva).

¹ Ld. pl.: <http://www.hypertext.info>

A szakmai (és más) hálózatok hatékonyságát növelheti azok összekapcsolása egymással. Egy akadémiai hálózat bekapcsolása egy hallgatói közösségbe vagy ún. *business network*-be (pl. studiVZ vagy a XING²) mindkét oldal számára előnyökkel járhat, hiszen

- a) mind a hallgató, mind pedig az oktató/kutató kölcsönösen megfelelő személyt kereshet kutatásaihoz, így pl. a leginkább kompetens szakembert témavezetőnek szakdolgozatának, vagy jó képességű, érdeklődő hallgatót asszisztensként egy induló projekthez;
- b) így a tudás kifelé is kommunikálható, jobban eladható, ami által a potenciális szponzorok (melyek támogatása létfontosságú egy-egy projekt esetén) is jobban meggyőzhetők;
- c) több közösség összekapcsolásával nő a kapcsolati tőke is, s így nő a hálózati tagok esélye pl. karrierépítés vagy elhelyezkedés területén.

Természetesen azt nem várhatjuk egy ilyen megoldástól, hogy hallgatóként pillanatokon belül témavezetőt találunk szakdolgozatunkhoz. Sokkal inkább a hálózatokban rejlő potenciál az, ami számít. Annak lehetőségét kell értékelnünk, hogy szükség esetén tudunk hol keresni, de ugyanígy bármikor bennünket is megtalálhatnak egy érdekes ajánlattal.

A fentiekben bemutatott alkalmazások hasznos kiegészítését jelenti az RSS-technológia.³ Ennek segítségével egyszerűen „előfizethetünk” egy-egy weboldalra, és ha ott frissítés történt, arról azonnal értesítést kapunk a feltöltött új tartalmak közvetlen elérésével együtt. Ezáltal az e-mail-alapú posta több hátránya is kiküszöbölhető: a hírforrások kiválasztásával a felhasználó maga dönti el, miről kíván információkat kapni, megelőzve a kénytelenül érkező hírözönt. Másrészt pedig elegendő a központi híroldalt folyamatosan frissíteni, és arra minden érintett felhasználót felíratkoztatni. Ha az oldalon változás történik – ahol a frissítések átláthatóan nyomon követhetőek –, akkor erről az összes felíratkozott felhasználó automatikusan értesítést kap.

Communicare necesse est

A fentiekben bemutatott technológiák sikerének előfeltétele a felhasználók aktív közre- és együttműködése. A megtermelt információk minőségét jelentősen befolyásolja, hogy azok milyen gyorsan kerülnek közzétételre és várnak elérhetővé mások számára.

A Web 2.0-alapú kommunikációs csatornák bővülésével rohamos fejlődés tapasztalható e téren is. Az ún. azonnali üzenetküldők (*instant messaging*) alapjaiban

2 Ld: <http://www.studivz.net> és <http://www.xing.com>

3 Really Simple Syndicate

alakították át a világhálón zajló kommunikációt. Amellett, hogy egyszerre több szálon is valós idejű társalgást tesznek lehetővé, az alábbiaknak köszönhetően az oktatási és tudományos szférában is egyre inkább terjedőfélben vannak az ide tartozó alkalmazások:

- párhuzamosan több csatornán biztosít valós idejű kommunikációs lehetőséget, alapvetően szöveges, hangos és képi formában;
- lehetővé teszi egyszerre több kommunikációs partner összekapcsolását és beszélgetését;
- a korábbi beszélgetések, adatküldések visszakereshetők, és ellenőrizhetők.

Ma már számos példát találunk az azonnali üzenetküldők, így pl. a Skype, az MSN vagy az ICQ gyakorlati alkalmazására. Egyre több helyen váltják ki a hagyományos tanári konzultációkat a Skype-on keresztül folytatott online megbeszélések, ill. kerülnek bevezetésre ilyen formában pl. fogadóórák az intézmények különböző egységeiben. Kétségtelen előnyeik ellenére ugyanakkor ajánlott figyelembe venni a mindenkori elérhetőség árnyoldalait is, különösen a privát szféra szűkülésének vonatkozásában.

Összefoglalás

Jelen tanulmány a Web 2.0 nyújtotta új szolgáltatások alkalmazási lehetőségeit elemzi a felsőoktatási intézmények vonatkozásában. Különösen az információközvetítés és kommunikáció azok a területek, ahol a bemutatott alkalmazások eredményesen használhatók fel. Segítségükkel nem csak költség- és időhatékonyabban oldhatóak meg a különböző munkafolyamatok, de nagyban hozzájárulhatnak azok minőségének javításához is.

A vizsgált részterületek mellett számos más olyan lehetőség kínálkozik a felsőoktatáson belül, ahol mindez eredményesen használható. Ide sorolható maga az oktatási folyamat, melynek keretében az új tartalmak átadása mellett egyúttal a digitális médiakompetencia kialakításában is részt vesz. A Web 2.0 fogalma ezen túlmenően – ma még – kiváló reklámértékkel is bír, ezért az adott intézmény számára akár remek marketingfogás is lehet pl. a potenciális hallgatók csábítása során, ha ez irányú nyitottságát is hangsúlyozza a célközönség felé.

Felhasznált irodalom

- ANTOS, Gerd 2001: *Transferwissenschaft. Chancen und Barrieren des Zugangs zu Wissen in Zeiten der Informationsflut und der Wissensexplosion.* In: WICHTER, Sigurd/ANTOS, Gerd (Hg.): *Wissenstransfer zwischen Experten und Laien: Umriss einer Transferwissenschaft.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 3-35.
- BACK, Andrea/GRONAU, Norbert/TOCHTERMANN, Klaus 2008: *Web 2.0 in der Unternehmenspraxis. Grundlagen, Fallstudien und Trends zum Einsatz von Social Software.* München: Oldenbourg.
- BOHN, Roger E./SHORT, James E.: *How Much Information? 2009 Report on American Customers.* URL: http://hmi.ucsd.edu/pdf/HMI_2009_ConsumerReport_Dec9_2009.pdf. [Letöltés ideje: 2010.01.27.]
- HIPPNER, Hajo 2006: *Bedeutung, Anwendungen und Einsatzpotenziale von Social Software.* In: HILDEBRAND, Knut (Hrsg.) 2006: *Social Software. Einsatz und Nutzenpotenziale, Web 2.0 im Kundenmanagement, Mobile Social Software, Wissensmanagement mit Wikis, Social Internet, Wikipedia in der Aus- und Weiterbildung, Mobile Communities.* Heidelberg: d-punkt-Verlag, 6-16.
- MÖLLER, Erich 2005: *Die heimliche Medienrevolution. Wie Weblogs, Wikis und freie Software die Welt verändern.* Hannover: Heise.
- O'REILLY, Tim: *What is Web 2.0?* URL: <http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html>. [Letöltés ideje: 2010.01.27.]

-
- PENTZOLD, Christian 2007: *Wikipedia - Diskussionsraum und Informationsspeicher im neuen Netz*. München: Fischer.
- PICOT, André 2006: *Weblogs professionell. Grundlagen, Konzepte und Praxis im unternehmerischen Umfeld*. Heidelberg: d-punkt-Verlag.
- RAABE, Alexander 2007: *Social Software im Unternehmen. Wikis und Weblogs für Wissensmanagement und Kommunikation*. Saarbrücken: WDM.
- SCHMIDT, Jan 2006: *Weblogs. Eine kommunikationssoziologische Studie*. Konstanz: UVK.

**Természettudományok,
Műszaki tudományok,
Orvostudomány szekció**

Ásott talajvízkutak és a Vérke-csatorna szennyezettségének vizsgálata Beregszászban

Bevezetés

Ukrajna a rendszerváltást követő időkben, önálló fejlődésének kezdeti időszakában nem tudott kellő figyelmet fordítani a környezetvédelemre. A helyzet napjainkban sem változott. Bár léteznek törvények és egyéb jogszabályok, amelyek megadják a környezet hatékony védelmének jogi kereteit, a gyakorlatban sokszor nem vagy csak részben tartják be azokat. Sajnos, ennek következtében a felszín alatti vizek – különösen a talajvíz – sok helyen erősen elszennyeződtek, ami elsősorban azért probléma, mert az ivóvízbázisokat jelentő rétegvizeket gyakran a talajvíz közvetítésével éri el a szennyezés, emellett a szennyezett talajvizet sok helyen felhasználják az állatok itatására, olykor még emberi fogyasztásra is.

Munkánkban a Beregszászban végzett vízvizsgálataink eredményét kívánjuk bemutatni. Kutatásunk során egyrészt Beregszász felszíni vízfolyásának, a Vérke-csatornának a vízminőségét vizsgáltuk meg, másrészt a városban fellelhető talajvízkutakból nyert vízmintákat elemeztük, aminek segítségével következtethetünk a város alatt húzódó talajvíz szennyezettségi állapotára. Felmértük a talajvíz szennyeződésének tér- és időbeli alakulását, megkíséreltük feltárni a szennyezés főbb forrásait és megvizsgáltuk az antropogén hatások mértékét a különböző mintavételi helyeken.

Anyag és módszer

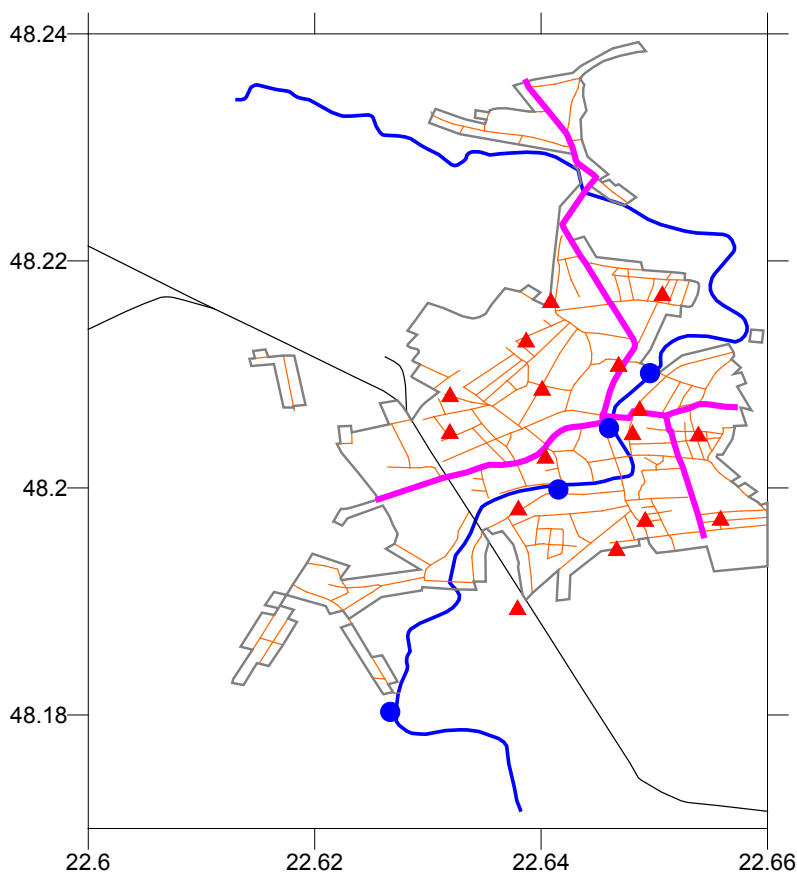
Vizsgálatainkat 2009 áprilisában kezdtük meg és 2010 márciusáig, havi rendszerességgel kívánjuk végezni. A felszíni vizek vizsgálata céljából négy mintavételi pontot jelöltünk ki a Vérke-csatornán, amelyeket úgy választottunk ki, hogy képet kaphassunk a folyót ért terhelésről, a város különböző szakaszain. A felszín alatti vízvizsgálatainkhoz 16 talajvízkutat mintáztunk meg, amelyek kijelölésekor igyekeztünk lefedni a város teljes területét (1. ábra).

A mintavétel során minden alkalommal megmértük a víz hőmérsékletét, majd a mintákat műanyag flakonokban a Debreceni Egyetem földrajz laboratóriumába szállítottuk. A nitrit-, nitrát-, ortofoszfát-, ammónium- és szervesanyag-tartalom, valamint a vezetőképesség és a pH meghatározását a mintavételt követő napon végeztük el.

Vizsgálatunkkal csak a kutak kémiai vízminőségét tudjuk jellemezni. Eredményeink nem terjeszthetők ki a talajvíz minőségére, mivel több kút esetében a bennük lévő víz

cserélődése csak igen vonatott, régóta bennük tartózkodhat, így kémiai paraméterei a talajvízhez képest megváltozhattak.

Az eredményeket Excel adatbázisban rögzítettük, a diagramokat részben szintén ezzel a szoftverrel készítettük el, a térképek szerkesztését a Surfer 8.0 program segítségével végeztük. A statisztikai vizsgálatokhoz és a diagramok egy részének elkészítéséhez az SPSS 8.0 szoftvert használtuk. A vizsgálatba bevont kutak környezetében lakók között kérdőíves felmérést végeztünk, hogy megismerjük, milyen hatások érhetik a kutakat és az esetleges szennyezések milyen forrásból származhatnak.

1. ábra. Beregszászi vízmintavételi pontok

A mintaterület

Vizsgálati területünk a kárpátaljai Beregszász városa (2. ábra), a Beregszászi járás székhelye. Területe 45 km², a lakosság száma 25 200 fő (2008) (Molnár, 2009).

Beregszász a hegyvidék és az Alföld határán fekszik. A várostól DNy-ra lapos, főleg folyami hordalék alkotta, feltöltött síkság terül el, amelyet csak helyenként tagolnak kisebb dombok. Beregszászt ÉK és DK felől vulkanikus eredetű hegylánc övezi, amelynek legmagasabb pontja a 362 m tszf-i magasságú Nagyhegy.

A hegylánc kellő védelmet nyújt az északi hideg szelek behatolása ellen; DNy felől, az Alföldről meleg és nedves légtömegek áramlanak ide. Az uralkodó szélirány északnyugatias és délkeleties. A tél enyhe, a nyár forró; az évi középhőmérséklet 10,1 °C, az átlagos évi csapadékmennyiség 671 mm (Molnár, 2009).

A Beregszász környéki folyók síksági jellegűek. A Tisza Beregszásztól kb. 9 km-re, a határ mentén folyik. Jelentősebb mellékfolyója a Borzsa. A várost a 33 km hosszú Vérke-csatorna szeli át, amely a Borzsát és a Latorcát köti össze (Kormány, 1996). Vízmagasságát a Borzsán épített zsilippel szabályozzák.

Kárpátalja síkvidékének túlnyomó részén a felső üledékréteg vízzáró agyag és vályog, ami a felszínhez közeli (átlagosan 3–7 m mélyen elhelyezkedő) felső vízréteg viszonylagos tisztaságát biztosítja (Molnár, 2009).

2. ábra. Beregszász és környezetének műholdképe
(Forrás: <http://www.earth.google.com>)

A beregi síkság igen termékeny, mivel a Tisza és mellékfolyói évezredekken keresztül rendszeresen elárasztották, s a lerakott hordalékon jó minőségű, humuszban gazdag talajok alakultak ki.

A talajvíz kutak vizsgálatának eredményei

A felszín alatti vizek állapotát a természeti adottságokon kívül az emberi tevékenységek befolyásolják: a kommunális szennyvizek elszívárgása, a műtrágyázás, a hígtrágyahasználat a vizek elszennyeződését okozza. A természeti tényezők közül a vizek elszennyezésének mértékére a talajvíz mélysége, ill. a víz áramlási sebessége, a talaj

mechanikai összetétele, pH-ja, humusztartalma stb. lehet hatással (Szabó et al. 2006, 2009).

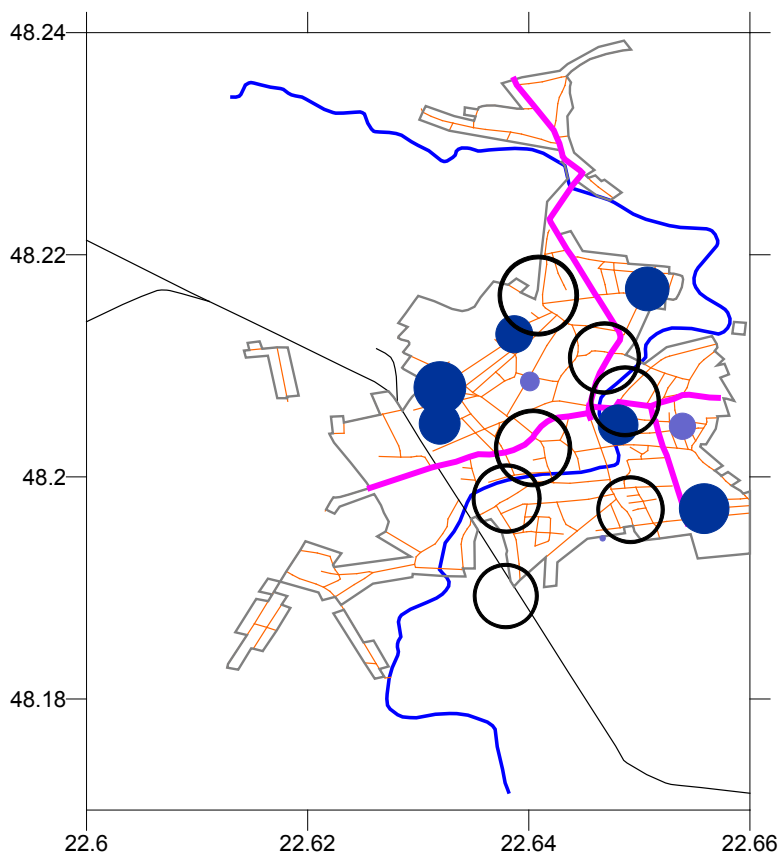
A szennyezések lehetséges forrásai Beregszászban:

- *A szennyvíz nem megfelelő tárolása.* A kérdőíves felmérés szerint 10 mintavételi ponton a szennyvizet kiöntik a kertbe vagy az árokba, így az könnyen beszivároghat a talajba és elérheti a felszín alatti vízbázisokat. A kutak szigeteltsége több helyen nem kielégítő, előfordul, hogy a felszínről a víz visszafolyik a kútba.
- *Állattartás.* Nagymértékű állattenyésztés nem jellemző Beregszászra: vizsgálataink során csak a 4-es mintavételi ponton találkoztunk jelentősebb állattartással.

A **nitrát** (NO_3) egy része természetes eredetű a lebontó folyamatok végterméke, másik része a túlzott műtrágyázás vagy a magas nitrogéntartalmú kommunális szennyvizek révén kerülhet a talajvízbe (Angyal, 2009).

A város területén a nitrát-koncentráció 7 mintavételi ponton meghaladta, 3 minta esetében nem érte el a 10/2000. rendelet talajvízre előírt 25 mg/l-es szennyezettségi (B) értékét (3. ábra). Magyarországon a 201/2001. (X. 25.) kormányrendelet az 50 mg/l-es határértéket nevezi meg az ivóvizek esetében, Ukrajnában ez az érték alacsonyabb: 45 mg/l (ДСанПіИ 383. Вода питна, 1996).

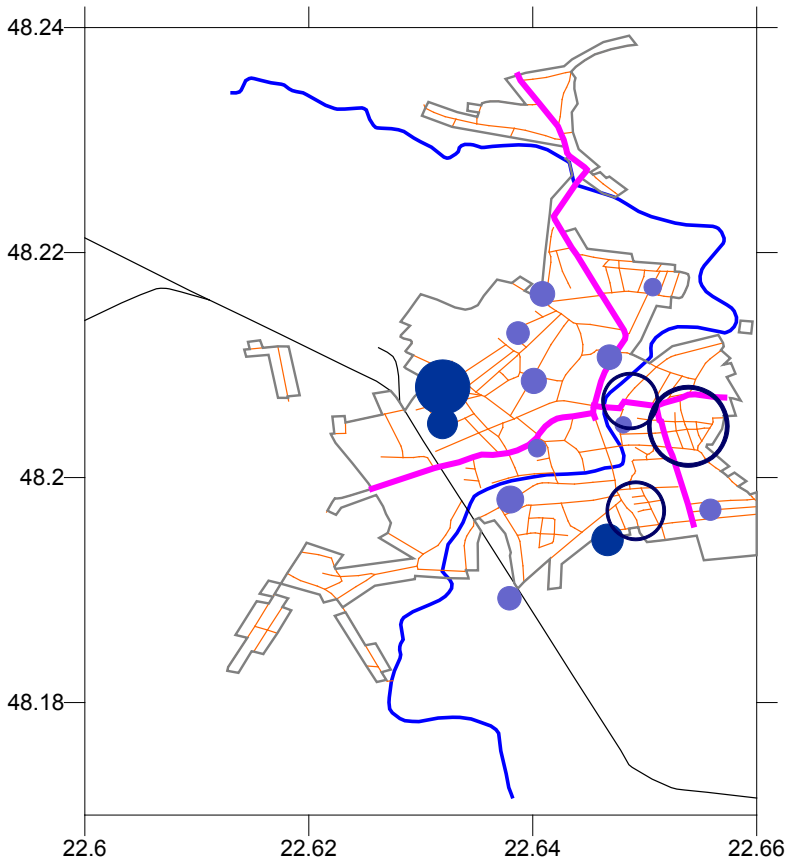
Számos orvos ezt a határértéket túl magasnak tartja, különösen a csecsemők és kisgyermekek számára, ezért literenként 25 mg-os maximum-értéket javasol (Csoma–Hadnagy, 2008).

3. ábra. *A talajvízkutak átlagos nitráttartalma Beregszászban a 2009. április és szeptember között begyűjtött minták alapján (a körök nagysága a mért koncentrációkkal arányosan változik a kategórián belül)*

A KOI segítségével mérhető szervesanyag-tartalmat részben a külső szerves anyag (szennyvíz-bevezetések, bemosódás), részben a vízben élő, ill. az elpusztult szervezetek szerves anyaga és az oldott szerves anyagok adják (Angyal, 2009).

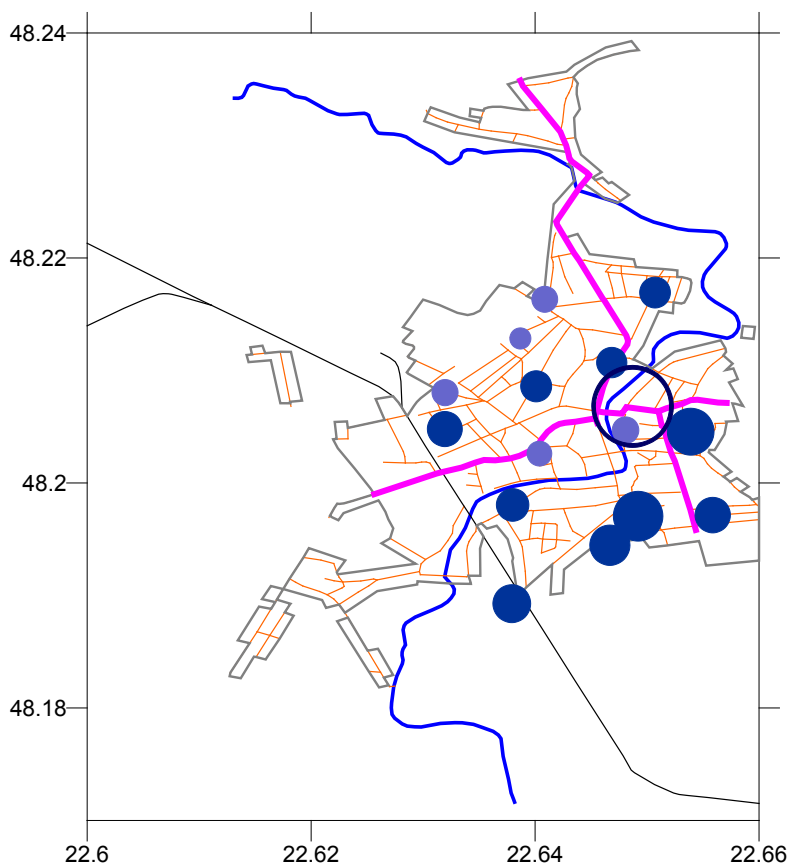
A legmagasabb a szervesanyag-tartalom a 3-as mintavételi ponton fordult elő (4. ábra). Átlagos értéke: 7,8 mg/l. A kútban magas a talajvíz szintje, 1–2,5 m között ingadozik, esőzések idején a víz zavarossá válik. Ezen kívül a KOIps-érték még két kút esetében haladta meg a 201/2005. rendelet által meghatározott 3,5 mg/l-es határértéket. A magasabb mért mennyiségek a város K-DK-i részén fordulnak elő, a központi területen ez 2,5 mg/l alatt marad.

4. ábra. A talajvízkutak átlagos KOIps-tartalma Beregszászban a 2009. április és szeptember között begyűjtött minták alapján (a körök nagysága a mért koncentrációkkal arányosan változik a kategórián belül)

A nitrogénvegyületek közül a fehérjék bomlása során keletkező ammónia a legveszélyesebb. Az **ammónium-ion** jelenléte a vízben friss szennyezésre utal (Angyal, 2009).

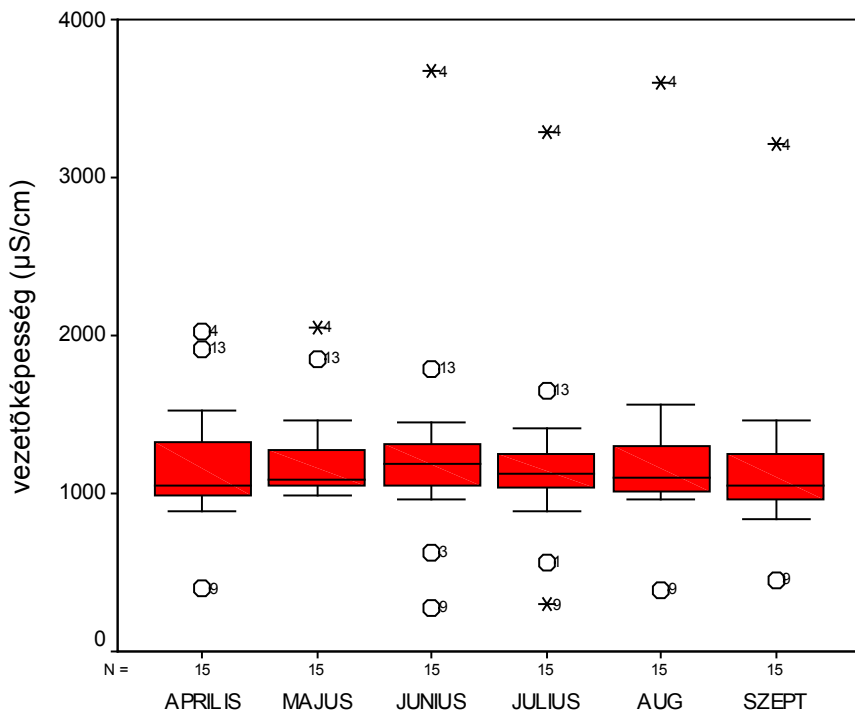
Az ammóniumtartalom a város területén többnyire (12 mintavételi ponton) meghaladta a 0,5 mg/l-es, a 10/2000. rendeletben meghatározott (B) határértéket (5. ábra). Legmagasabb az átlagérték a 16-os kútnál: 4,2 mg/l. A szennyezés valószínűleg helyi eredetű, a kút nincs megfelelően karban tartva és vizét sem használják rendszeresen. A legmagasabb értékek a város egész területén augusztus és szeptember folyamán mutatkoztak.

5. ábra. A talajvízkutak átlagos ammóniumtartalma Beregszászban a 2009. április és szeptember között begyűjtött minták alapján (a körök nagysága a mért koncentrációkkal arányosan változik a kategórián belül)

A **vezetőképesség** az elektromos ellenállás reciproka, mértékegysége az 1 cm-re vonatkoztatott elektromos vezetés (mikrosiemens/centiméter = $\mu\text{S}/\text{cm}$). A fajlagos vezetőképesség adott hőmérsékleten az oldat összetételétől, töménységétől, pontosabban a kationok és az anionok minőségétől függ (Angyal, 2009).

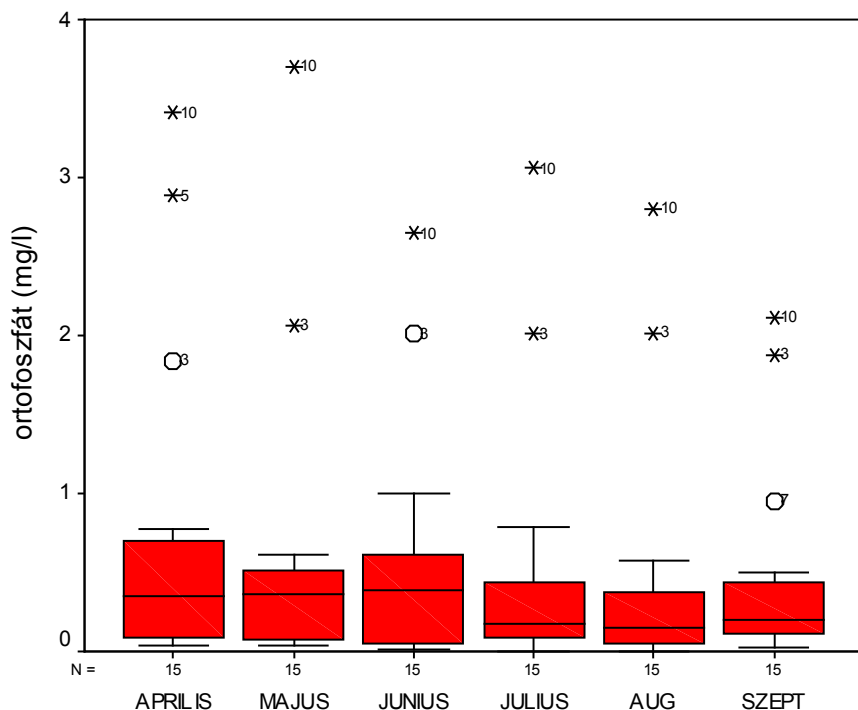
A félév folyamán a vizek vezetőképessége egyenletesen, többnyire 1000–1500 $\mu\text{S}/\text{cm}$ között változott (6. ábra), néhány kút kivételével, amelyek folyamatosan kiugróan magas értéket mutattak. A legmagasabb érték a 4-es kútban mutatkozott (2975 $\mu\text{S}/\text{cm}$), de a 13-as kútban mért érték is magasabb az átlagnál. A 4-es kút esetében az erős szennyeződés forrása az állattartás és a kút közelében elhaladó szennyvízelvezető árok lehet.

6. ábra. A talajvízkutak vizének elektromos vezetőképessége Beregszászban

Afoszfor a vizekbe természetes és mesterséges úton is bejuthat: a kőzetek bomlásából eredően, valamint kommunális szennyvizek és mezőgazdasági tevékenységek által. A lakosság élettani kiválasztással naponta 2 g-ot, a felhasznált mosószerekkel is 2 g-ot, így átlagosan 4 g-ot bocsát ki fejenként (Angyal, 2009).

Az ortofoszfát-értékek Beregszászban a 3-as, a 10-es és a 7-es mintavételi ponton voltak a legmagasabbak; a 10-es ponton mért érték a 10/2000. rendelet által meghatározott (B) határértéket kb. hatszorosan haladja meg (7. ábra). A város többi pontján 0,1–0,5 mg/l között változtak az értékek.

7. ábra. A talajvízkutak ortofoszfát-tartalmának alakulása Beregszászban

A pH-értékek a vizsgált időszakban a 201/2005. kormányrendelet által meghatározott határértékek között mozogtak.

Az **nitrit**koncentráció átlagos értéke nem haladta meg a 10/2000. rendelet talajvízre előírt 0,5 mg/l-es határértékét: a legmagasabb mért mennyiség 0,3 mg/l volt.

Nitrogénháztartás

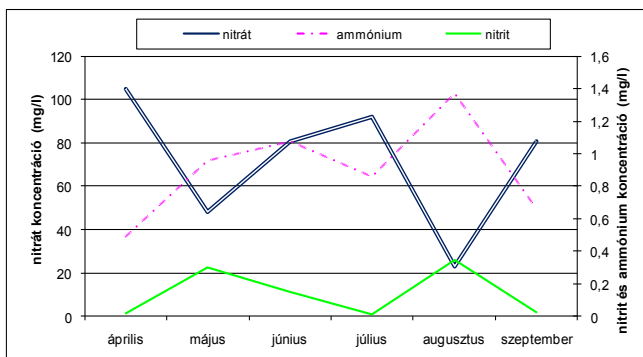
A biológiai nitrogén ciklus a nitrogén megkötéséből, a nitrogénfixálásból (szervetlen nitrogén megkötése kéalgák és baktériumok által), az ammonifikációból, a nitrifikációból és a denitrifikációból álló körfolyamat (www.tankonyvtar.hu).

A nitrogén ciklus első lépéseként fixálódott elemi nitrogén révén létrejött szerves nitrogén bomlása adja az ammóniát. Ha a vizes rendszerbe szennyvízkibocsátás vagy a növényi részek bomlása révén ammónia jut, akkor – amennyiben elegendő oxigén áll rendelkezésre – az mindig oxidálódik nitritté és nitráttá. Az oxidációt a csaknem minden vízben megtalálható *Nitrobacter*- és *Nitrosomonas*-fajok végzik.

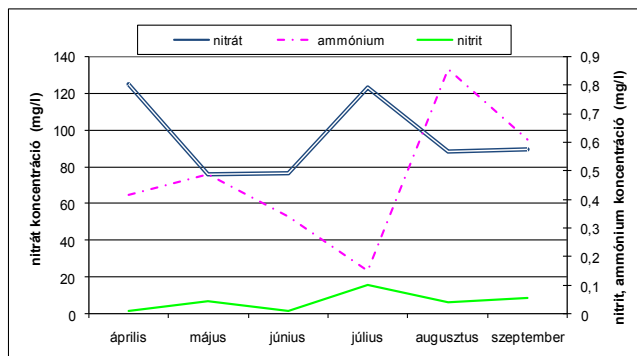
Az ammónia-nitrit átalakulás optimális körülményei eltérnek a nitrogén-nitrát átalakulástól. Az ammónia-nitrát folyamat pH-függő, az ammónia átalakulása 8–9,5 pH között a leggyorsabb. Eltérő a két folyamat hőigénye is: a nitrifikézők nem tűrik a hideget, 10 °C alatt a *Nitrosomonas* működése lelassul. Mivel a szerves nitrogén bomlása ammóniáig (ammonifikáció) hidegben is megtörténik, így 10 °C alatt a vízben az ammónia „relative feldúsul”. Ez az oka, hogy télen – azonos terhelés mellett – az ammóniumtartalom mindig magasabb, mint nyáron. Az ammónia-nitrit átalakulás mindig lassabb folyamat, mint a nitrit-nitrát szakasz. A vizes rendszerekben a nitrit soha nem szaporodik fel, azonnal tovább bomlik nitráttá, s csak átmenetileg, kis mennyiségben mutatható ki.

A nitrogénciklus egyik befejező része a nitrát (vagy közvetlen az ammónia) növények általi felvétele. A denitrifikáció a nitrogénciklus másik befejező ága. E folyamatban a nitrát nitriten keresztül redukálódik nitrogén-gázzá (www.tankonyvtar.hu).

Az ammónium-nitrit-nitrát egymáshoz való viszonya az általunk kiválasztott két kútnál nagyon hasonlóan alakul. Mindkét esetben magas nitrát-koncentrációk jellemzők: a legmagasabb értékeket áprilisban és júliusban figyelhetjük meg; a 2-es kútnál (9. ábra) kétszeres, a 4-esnél (8. ábra) pedig több mint kétszeres határérték-túllépést tapasztalunk több esetben is a félév folyamán. Az ammónium értékei mindkét esetben augusztusban a legmagasabbak. A nitrit többnyire alacsony értékeket mutat, csak a 4-es kútnál fordult elő, hogy a 0,3 mg/l-es értéket is meghaladta. Jól megfigyelhető, hogy az ammónium- és a nitrát-koncentráció értékei egymással ellentétesen változnak, ami azzal magyarázható, hogy az ammónium oxidálódik nitritté, majd nitráttá, így természetes, hogy amikor az ammónium mennyisége csökken, akkor a belőle képződő nitrát mennyisége nő.

8. ábra. A 4-es kút nitrogénháztartásának mutatói

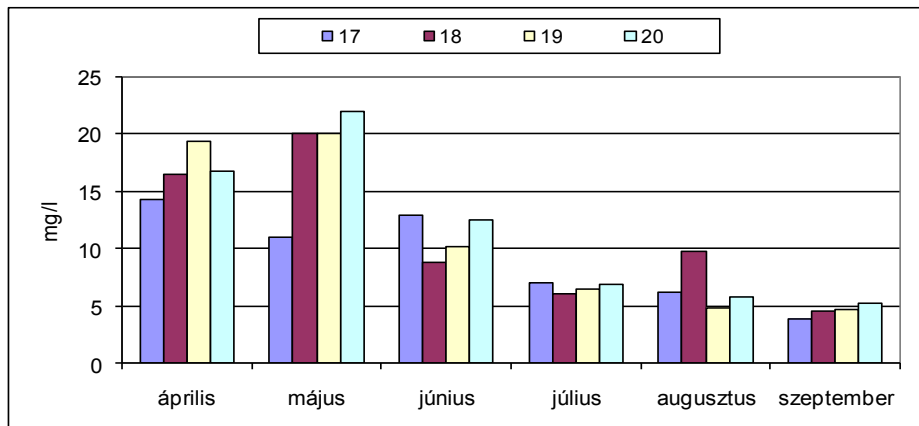
9. ábra. A 2-es kút nitrogénháztartásának mutatói

A Vérke csatorna vizének állapota

XIX. század derekáig a Borzsából kiszakadó Vérke-patak a Szernye-mocsárt tápláló vizekhez tartozott. 1854-ben elzárták a Vérke–Borzsa torkolatát, hogy lehetővé váljon a láp lecsapolása. A Bereg megyei Vízsabályozó és Ármentesítő Társulat még a 30-as években kezdeményezte a Vérke szabályozását, ekkor készült el a várost kettészelő, fehér terméskővel kikövezett medre is (Botlik, 2001).

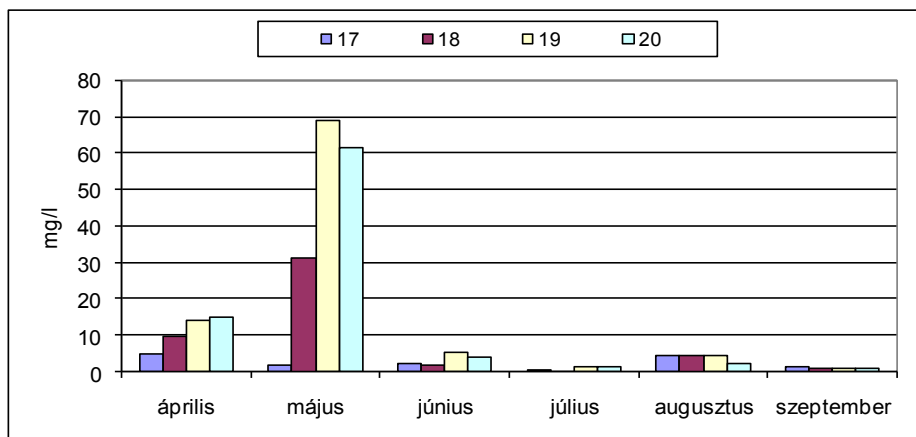
A Vérke jelenlegi hossza 33 km, vízgyűjtő területe: 179 km² (Molnár, 2009). Fokozottan érzékeny a szennyezésekre, mivel kis vízhozamú és viszonylag kis mennyiségű szennyezés is jelentős vízminőség-romlást okozhat (Szabó–Kerényi, 2005).

A Vérke-csatornában a szervesanyag-tartalom átlagértékei és a havi értékek is meghaladták a kiváló (I.) és több esetben a jó (II.) vízminőségre vonatkozó határértéket (MSZ 12749/1993) is (10. ábra). A legmagasabb értékeket májusban mértük, de áprilisban is meghaladták a 15 mg/l-es, tűrhető (III.) határértéket. Szeptemberben a szervesanyag-tartalom alapján a Vérke vize a kiváló (I.) vízminőségi kategóriába tartozott.

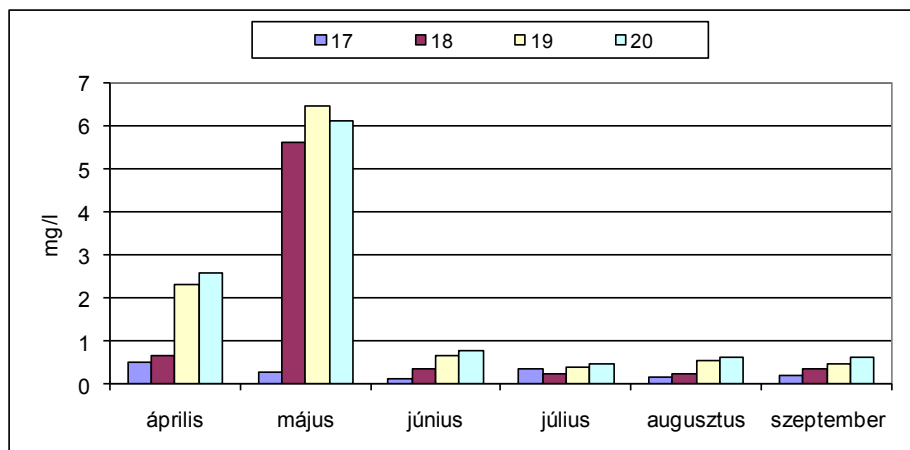
10. ábra. A szervesanyag-tartalom (KOI ps) változása Vérke-csatornában (2009 április-szeptember)

A 2009. áprilisa és szeptembere között mért legkisebb érték 0,42 mg/l, ami a jó (II.) vízminőségi kategóriába tartozik (11. ábra). A legmagasabb mért érték 68,83 mg/l, ami az erősen szennyezett (V.) kategóriát is huszonhatszorosan meghaladja. Valószínűleg április és május folyamán, a mintavételt megelőzően a folyóba szennyvizet eresztettek.

11. ábra. Az ammónium-tartalom változása a Vérke-csatornában (2009 április-szeptember)

Az ortofoszfát-tartalom hasonlóan az ammónium-koncentrációhoz áprilisban és májusban volt a legmagasabb (12. ábra). Az átlagértékek a 18, 19, 20-as mintavételi pontokon 2–3-szorosan meghaladják az erősen szennyezett (V.) kategóriát, viszont a városon kívül elhelyezkedő 17-es pont értékei kiváló vízminőséget mutatnak. Ez is bizonyítja, hogy bizonyos időközönként valamilyen szennyvízterhelés éri a patakot.

12. ábra. Az ortofoszfát-tartalom változása a Vérke-csatornában (2009 április-szeptember)

Összefoglalás

A 16 talajvíz-mintavételi pont közül hat kút esetében legalább két paraméternél, határérték-túllépést figyeltünk meg. A szennyezettség oka csaknem minden esetben a szennyvízelvezetés hiánya. Bár Beregszász és környékének talajtani adottságai valamelyest védelmet nyújtanak, a kedvezőtlen helyzet hosszú ideje fennáll és a probléma a város jelentős részét érinti. A szennyvíz- és csapadékvíz-elvezető csatornarendszer elavultságát és hiányát mutatja a Vérke-csatorna vizének állapota. A vizsgálatok kimutatták, hogy a szennyező anyagok a folyó városi szakaszán kerülnek a vízbe. Megoldást az elavult csatornahálózat újjáépítése, ill. a csatornázottságnak az egész városra való kiterjesztése jelentene.

Felhasznált irodalom

- 10/2000 (VI. 2.) KöM-EüM-FVM-KHVM együttes rendelet a felszín alatti víz és a földtani közeg minőségi védelméhez szükséges határértékekről, www.kvvm.hu
- 201/2005. (X. 25.) Korm. rendelet az ivóvíz minőségi követelményeiről és az ellenőrzés rendjéről, www.kvvm.hu
- ANGYAL Anikó 2009: *A talajvízkutak vízminőségének vizsgálata Gergelyiugornyán*, Diplomamunka kézirat, 62 p.
- BOTLIK József 2001: *Volt egyszer egy Szernye-mocsár*. In: Honismeret 2001/5 XXIX. Szerkesztette: Halász Péter. Budapest.
- CSOMA Zoltán–HADNAGY István 2009: *A felszíni és felszín alatti vizek nitráterhelése Makkosjánosi községben és környékén*. Acta Beregsasiensis 2009/2, 265-271.
- KORMÁNY Gyula 1996: *Kárpátalja földrajzi képe (Oktatási segédanyag)*. Nyíregyháza – Beregszász 45 p.
- MOLNÁR József 2009: Általános tudnivalók és földrajzi fekvés. In: Kárpátalja A Kárpát-medence régiói 11. Szerkesztette: Baranyi Béla. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 541p
- MOLNÁR József 2009: Éghajlati viszonyok. In: Kárpátalja A Kárpát-medence régiói 11. Szerkesztette: Baranyi Béla. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 541p
- MOLNÁR József 2009: Vízrajzi adottságok. In: Kárpátalja A Kárpát-medence régiói 11. Szerkesztette: Baranyi Béla. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 541p
- MSZ 12749/1993 *Felszíni vizek minősége, minőségi jellemzők és minősítés*

SZABÓ György–KERÉNYI Attila 2005:

Vízszennyezettség térbeli és időbeli változásai a Zempléni-hegység néhány vízfolyásában – Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja, szerkesztette: FRISNYÁK S.–GÁL A., Szerencs, pp. 99–109.

SZABÓ György–SZABÓ Szilárd–SZABÓ Andrea–SZEMÁN Beáta 2006:

A talajvíz kutak szennyezettségének vizsgálata Mikepércsen és Bodrogheresztúron – III. Magyar Földrajzi Konferencia CD kiadványa, ISBN963 9545 12 0, 13 p.

SZABÓ György–BESSENYI Éva–SZABÓ Andrea 2009:

Avízminőségvizsgálata mikepércsi talajvízkutakban – in: Szabó V. - Fazekas I. (szerk.) Települési környezet. A II. Települési Környezet Konferencia kiadványa. Debrecen, pp. 148-154.

ДСанПіН 383.

Вода питна. Гігієнічні вимоги до якості води централізованого господарського-питного водопостачання. Наказ МОЗ № 383 від 23.12.96. Зареєстровано в міністерстві юстиції України 15 квітня 1997 р. за № 136/1940.

<http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/kornyezettechnika/kornyezettechnika-3-2-2-081029-8>

Kell-e a számvitel a lean-rendszerekben?

Bevezető

A vállalati erőforrások közül napjainkban egyre fontosabb szerep jut a pontos, időszerű, naprakész, megfelelő helyen és időben, megfelelő formában nyújtott információknak. A dinamikus, állandóan változó, globális vállalati környezetben csak az a piaci résztvevő tud fennmaradni, aki alkalmazkodni tud az új környezeti feltételekhez és azáltal, hogy kielégíti a vevők folyamatosan megújuló igényeit, növekedést és fejlődést valósít meg. A sikeres ügyviteli tevékenység érdekében a vállalatoknak át kell térniük a termékorientált szemléletmódról a vevőközpontú szemléletmódra. A napjainkat jellemző konkurens piaci környezetben a vevő számára már nem az ár a legfontosabb döntési tényező, inkább a termék minőségi jellemzői. A vevő számára sokkal fontosabb, hogy a vásárolt áru minőséges legyen, gyorsan elérhető és igényeinek megfelelő, mint hogy olcsón vásárolhassa meg, hiszen a konkurencia miatt az árak többé-kevésbé kiegyenlítődnek. A vállalatok nagy kihívásnak vannak kitéve, hiszen ahány vevő, annyi féle vevői igény jelentkezik. Feladatuk felderíteni a különböző vevői igényeket és a leggazdaságosabb módon minőségesen kielégíteni azokat.

A lean filozófia egy relatíve új gondolkodási mód, mely a vevő számára értéket teremtő folyamatokra helyezi a hangsúlyt, kizárva ezáltal minden felesleges pazarlást, mely nem értékteremtő a végső felhasználó számára.

A számvitelnek, mint a vállalati információs rendszer egyik alrendszerének, fontos szerepe van a vállalat mindennapi tevékenysége során felmerülő aktivitások nyomon követésében, lejegyzésében és rendszerezésében. A számvitel „terméke” a különféle formában elkészített pénzügyi jelentések és egyéb kimutatások.

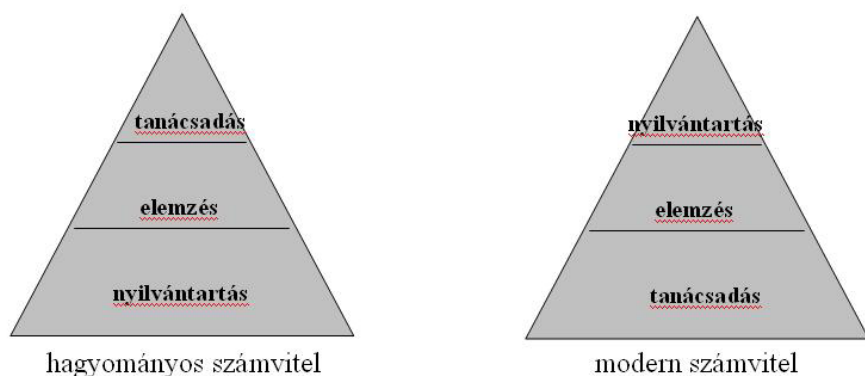
A dolgozat célja bemutatni a lean gondolkodásmód alapvető elveit, alkalmazásának korlátozó tényezőit. Felmerül a kérdés, hogy a hagyományosnak mondható számviteli funkció vajon képes-e megfelelni a lean-rendszerek által támasztott követelményeknek? Tulajdonképpen szükség van-e számvitelre a vevői értékekre fókuszáló szervezetekben, és ha igen, ezt a számvitelt hogyan szervezzük meg?

Számvitel mint vállalati funkció

A számvitel, azaz annak fő része, a könyvvitel, hosszú múltra tekint vissza. A szakirodalomban számtalan meghatározását találjuk, amely alapján elmondható, hogy a számvitel, mint ügyviteli funkció, „összegegyíti, rendszerezi és elemzi a vállalatban megtörtént gazdasági eseményeket dokumentáló adatokat, a célból, hogy megfelelő

információt nyújtson a belső és külső információ felhasználók számára”. (Rac, Petkovič, 2008: 745.) A számvitel két nagy területre osztható: pénzügyi és ügyviteli számvitelre. A pénzügyi számvitel a külső információ-felhasználók (szállítók, vevők, bankok, állam, potenciális befektetők, statisztikai és egyéb szervezetek) igényeit igyekszik kielégíteni, míg az ügyviteli számvitel a belső vezetőség információigényeinek megfelelően készíti kimutatásait. Ebből kifolyólag a pénzügyi számvitel végtermékének, a pénzügyi jelentéseknek formája és tartalma törvény által meghatározott, nemzetközi számviteli standardokkal szabályozott.

A megtörtént gazdasági változások első lejegyzése a pénzügyi könyvvitelben történik, majd az adatok szükség szerint átcsoportosítva kerülnek az ügyviteli könyvvitelbe. Amennyiben új gazdálkodási stratégiát vagy filozófiát szeretnénk bevezetni, az ügyviteli számvitelt tudjuk segítségül hívni, hisz a pénzügyi számvitel keze „meg van kötve”. Elemezve a hagyományos számvitel tevékenységi megoszlását, az 1. ábrán látható háromszöget rajzolhatjuk fel. A könyvelők idejük legnagyobb részét az adatok lejegyzésével töltik, elemzési feladatokkal csak egyes elszámolási periódusok végén, esetleg havonta foglalkoznak, míg tanácsadással, fejlesztési javaslatokkal csak nagyon keveset. Pedig a mai technikai-technológiai támogatottságnak köszönhetően számos rutinszerű könyvelői feladat automatizálása megoldható, ami teret adna a számviteli dolgozók számára, hogy kreatívabb munkát végezzenek, folyamatos fejlesztési javaslatokat tegyenek, s ne csak a számviteli funkció keretein belül, hanem egyéb ügyviteli funkciókkal kapcsolatban is. Napjaink számviteli tevékenységének megoszlása a második háromszögben ábrázolt eloszlás kellene, hogy legyen.

1. ábra Számviteli tevékenység megoszlása

Szükséges az adatok nyilvántartása, hisz minden egyéb további információ ebből nyerhető, de ha megoldható automatizálással, a dolgozók idejét inkább aktívabb és teremtőbb feladatokra kell irányítani. Ez a megváltozott hozzáállás csak folyamatos képzéssel érhető el, úgy a számviteli dolgozók, mint a vállalati vezetők körében.

2. Lean rendszerek jellemzői

A 'lean' angol kifejezés karcsúságot jelent, azaz a lean rendszerek karcsúsított rendszerek. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szó nem anorexiás karcsúságot takar, sokkal inkább fittséget. „A lean filozófia egy relatív új menedzsment ötlet, mely szerint a vállalat létének oka értéket teremteni a fogyasztó számára és annak érdekében, hogy ezt a célt megvalósítsa, folyamatos fejlesztésre van szükség.” (Rac, Petkovič, 2009: in print). A lean-ről beszélve egy teljes menedzsmentrendszerrel beszélünk, amely egy komplett vállalati filozófia, nem csupán egy módszer, mely a vállalat termelésében alkalmazható. Azért beszélünk karcsúságról, mert a lean gondolkodásmód az egyszerűséget követeli meg. Az egész gyártási folyamatnak és maga a vállalat egészének is egyszerűen kell működnie, folyamatosan, megállások és hibák nélkül, felesleges pazarlásokat elkerülve. (Pazarlásnak számít mindaz, ami nem teremt értéket a végső felhasználó számára.) A rendszer felállításakor mindenképpen elemeznünk kell a folyamatokat, azok értékteremtő mivoltát és kapcsolatát a fogyasztó értékrendszerével. Fontos az ok-okozati viszonyok feltárása, hibák észlelése esetén pedig az okok azonnali felismerése és elhárítása. A lean rendszerek nem támogatják a hierarchikus szervezeti felépítést, ugyanis a formális kommunikációs csatornák lassítják az információ áramlását. Egy karcsúsított rendszerben minden dolgozó fel van hatalmazva a folyamat leállítására, amennyiben hibát észlel. Fontos az azonnali reagálás, ugyanis nyilvánvaló, hogy az utólagos nyilvántartás kevésbé hatékony, mint a hiba azonnali elhárítása. A lean szervezetek folyamatos fejlődésre töreksenek (Kaizen módszer), állandóan újabb és újabb javítási lehetőségekkel állnak elő annak érdekében, hogy a vevők igényeit maximálisan ki tudják elégíteni. A japán „kaizen” szó tökéletesítést jelent, de nem csupán a termelési folyamatok javítására vonatkozik, hanem az egész vállalkozás menetére. „Az ötlet az, hogy amennyire csak lehet, arra kell nevelni a vállalat emberi erőforrását, hogy becsülje és támogassa a kaizen tevékenységekben való részvételt”, azaz legyenek aktív tagjai a vállalatnak és ne csak monoton munkát végző munkások. (Tozawa, Bunji, 1995: 34.)

A lean menedzsment filozófia meghatározó fogalmai a vevő jóléte, valamint az a nézet, hogy a vállalat legfontosabb erőforrása a munkaerő, azaz az ember. (Searcy, 2004: 2.) Ahhoz, hogy minél jobban meg tudjuk ismerni a lean gondolkodásmódot, szükséges bemutatni a karcsúsított rendszerek 5 alapelvét (Ld. 2. ábra). Amint azt már említettük, a lean rendszerek létezésének alapvető célja megfelelni a vevők folyamatosan újuló igényeinek, azaz értéket teremteni a vevőknek. Mi számít értéknek? A fogyasztó számára érték a termék vagy szolgáltatás minősége, egyéb termékhez kapcsolódó kiegészítő szolgáltatások és természetesen a vevő specifikus igényének kielégítése. Mikor a vevőről beszélünk, nem egy átlagos fogyasztóra gondolunk, hiszen minden egyes vásárló fontos kell, hogy legyen számunkra.

2. ábra: Lean elvek

Az értékáram, mely a lean rendszerek alapját képezi, egymással kapcsolatban álló folyamatok egysége, melyen keresztül a vevő számára értéket nyújtunk. A cél olyan folyamat felállítása, mely a vevői rendeltést végtermékké alakítja, mindezt fennakadások és erőforrás pazarlása nélkül. Az értékáramban minden szereplőnek meghatározott helye, szerepe és feladatköre van. A lean szemléletmód nem erőlteti a vállalatban belüli részlegeket és azok feladatkörét, hanem a folyamat szemléletre helyezi a hangsúlyt. A karcsúsított rendszereknél nem részlegek vannak, hanem egymással kapcsolatban álló tevékenységek, értéket teremtő folyamat (értékáram) köré összpontosulva.

Egy lean szervezetben fennakadások nélkül futó folyamat a cél, melyet a vevői igény generál. Az anyagok áramlása a vállalatban belül folyamatos kell, hogy legyen, ezért pazarlást elkerülve, olyan just-in-time készletgazdálkodás kialakítására van szükség, mely feleslegesen nem raktározza az anyagot, viszont mindig biztosít annyi anyagot, amennyire az adott igények kielégítésére szükség van. Magát a termelést a vevő „húzza”, azaz kezdeményezi, ezáltal az anyagok áramlása a vállalatban belül a vevői igények függvényében változik. A cél mindenképpen az, hogy minimális idő alatt maximális minőséget érjünk el, értéket teremtve ezáltal a vevőnek.

A tökéletesség, mint lean elv, a vevői igény tökéletes kielégítésére utal. Mindez maga után vonja az egész termelési folyamat tökéletességének igényét is. A folyamatos javításon (kaizen) keresztül szükséges meghatározni melyek azok a tevékenységek, melyek nem értékteremtőek, nem folyamatosak, nem a vevői igény által generáltak, és lehetőség szerint e pazarlásokat ki kell zárni. A dolgozóknak is e tökéletességre kell törekedniük. Ezzel kapcsolatban egy újabb japán szó merül fel, a Jidoka, mely azt

jelenti, hogy a dolgozóknak képesnek kell lenniük arra, hogy felismerjék a folyamatban levő hibát vagy hibás terméket, és azonnal megállítva a folyamatot, kijavítsák a hibát, hogy a végtérkép tökéletes minőségű legyen. Természetesen a hibák okainak feltárása is fontos feladat, s lehetőség szerint a hiba jelentkezésének helyén kell megtenni, nem utólagosan, amikor már a pontos környezeti hatások elhomályosulnak.

Minden elvben megtalálható, ugyanakkor külön elvként is jelentkezik az emberek bevonása. A lean szemléletmódnál a munkások képezik a vállalat egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb erőforrását. A dolgozókat meg kell győzni arról, hogy munkájuk értéket teremt, ezért oda kell rá figyelni mit hogyan tesznek, továbbá hogy ők, mint a tevékenység mindennapi végzői, bátran előállhatnak javítási ötletekkel, amit természetesen a vezetés jutalmaz is. A just-in-time rendszerből kifolyólag nincs idő a vezetőséget értesíteni a problémáról és várni a további utasításokat, hanem meg kell tudni oldani a problémát azon a szinten, ahol az jelentkezett.

Összehasonlítva a hagyományos és lean elven működő rendszereket, elmondhatjuk, hogy míg a hagyományos rendszerek hierarchikusak, bürokratikusak, központosítottak és termelés orientáltak, addig a lean rendszereket a gyorsaság, folyamatorientáltság, érzékenység, decentralizálás és vevőközpontúság jellemzi. „A lean filozófia alap gondolata azt tenni, amire szükség van, akkor, amikor szükséges a kívánt mennyiségben minimális erőforrás felhasználás mellett.” (Novičević, 2008: 115.)

Habár a lean filozófia alapelvei egyszerűek és érthetőek, mégis számos tévhit merül fel e menedzsment-technológiával kapcsolatban. Általános tévhitek:

- a lean elvek csak a termelésben alkalmazhatóak,
- a lean egy különálló módszer,
- a lean elvek alkalmazásának csekély hatása van a vállalat egészére,
- a lean nem más, mint egy szerszámosláda, amelyből a menedzserek a számukra szimpatikus eszközöket veszik ki és alkalmazzák.

Ezek az állítások azért hamisak, mert a lean gondolkodás egy, a vállalat egészét átölelő menedzsmentfilozófia, mely nem csak a termelésre alkalmazható, hanem egyéb más területen is, szolgáltatásokra, sőt, ahogyan a munka később bemutatja, a számviteli tevékenységre is. Nem egy különálló módszerről van szó, hanem egy mindent felölelő gondolkodásmódról, mely ebből kifolyólag a vállalat egészét érinti. Amennyiben egyik tevékenységnél változást idézünk elő, az egész folyamatra kihatunk ezzel. Ami nagyon fontos, a lean-t ne tekintsük egymástól különálló módszerek és elvek halmazának, mivel egy komplex egészből van szó. Minden elvet egyaránt alkalmazni kell, még akkor is, ha egyes esetekben egyes elvek bevezetése és implementálása nehézkesnek vagy idegennek tűnik. Természetes az emberek ellenállása az új elvárásokkal szemben, de ezt ügyes vezetői képességekkel meg kell tudni oldani.

Ahhoz, hogy a dolgozók kreativitását előtérbe tudjuk helyezni, a klasszikus parancs és ellenőrzési kultúra helyett együttműködő szervezeti kultúrát kell kialakítani. Ez annyit jelent, hogy minden külső és belső résztvevőt meg kell kérdezni, mi a véleménye, a dolgozótól kezdve a szállítókig, vevőkig. A vállalat életében részt vevő személyek

javaslatait komolyan kell venni, és nem utolsó sorban javaslataik eredményét meg kell osztani velük. Kölsönös bizalmat kell kiépíteni, hogy merjenek aktívan részt venni a folyamatos javításban, fejlesztésben.

A lean rendszerek karcsúsított rendszerek, vagyis az egyszerűsége törekszenek annak érdekében, hogy a fogyasztók számára értéket teremtsenek, és mindezt a lehető legkevesebb erőforrás felhasználásával. A leggyakrabban felmerülő pazarlások (muda) a következők (TIMWOOD): felesleges szállítás (Transportation), leltár (Inventory), mozgatás (Motion), várakozás (Waiting), túltermelés (Overproduction), túlzás (Over-processing) és hibás termékek (Defects).

Szállítások alkalmával a termék megsérülhet és elveszhet, ami további költségeket eredményezhet. Mivel maga a szállítás nem járul hozzá a termék transzformációjához, így tulajdonképpen értéket sem képvisel a vevő számára. Amennyire lehet, csökkentjük a felesleges szállításokat és próbáljuk meg úgy megszervezni a termelést, hogy kevés szállításra legyen szükség.

A leltár az anyag, félkésztermék és késztermék készletekre vonatkozik, ezek ugyanis amennyiben csak készleten állnak, nem termelnek tőkét. A lean rendszerekben a leltár készletek csökkentésére kell koncentrálni, hogy mellőzzük a pazarlást, viszont vigyázni kell, hogy azért mindig legyen kéznél a szükséges készlet. Ezt legjobban kanban kártyák segítségével tudjuk megvalósítani.

A szállításához hasonlóan az emberek, folyamatok és gépek mozgatása is további költségekkel járhat, károk keletkezhetnek, és mivel nem értékteremtő mozgatról van szó, pazarlásnak számít.

Amikor a termék nem a gyártási folyamatban van, várakozik, amely idő pazarlás. Úgy kell megszervezni a folyamatokat, hogy a várakozási idő minimális legyen.

Túltermelés akkor jelentkezik, ha többet termelünk, mint amennyi a vevői igény. A termelésorientált vállalatokat tömegtermelés jellemzi, amikor is inkább többet termelnek egy termékből, mint ami szükséges, mivel hosszú és bonyolult az átállási folyamat. Viszont nem kezdhetnek hozzá az újabb rendelés legyártásához, mert a másik termékből még folyik a felesleges gyártás. A túltermelt termékeket ezután raktározni kell, vagyis a túltermelés, azaz az erőforrások szükséges szint feletti használata több pazarlást is maga után von.

Túlzás abban az esetben jelentkezik, ha egy termékhez több vagy drágább erőforrást használunk fel, mint amennyi szükséges. Amennyiben a több vagy drágább felhasznált eszköz a fogyasztó számára nem hordoz értéket, pazarlásról van szó.

A hibás termékek nem képviselnek értéket a vevő számára, kijavításuknál pedig többlet költség jelentkezik, ezért amint felmerül egy hiba, azonnal meg kell állítani a folyamatot, hogy a hibát megszüntessük.

Tipikusan lean elveket alkalmazó rendszer a TPS, azaz Toyota Production System, bár ezt a rövidítést sokszor Thinking People System-nek is emlegetik, hisz a dolgozó a vállalat legjelentősebb erőforrása. A lean rendszerek úttörője a Toyota vállalat volt. 2010 elején, technikai hibát észlelve, a Toyota számos autóját visszahívta, melyre

reakcióként sokan kétségbe vonták a lean menedzsment rendszer előnyét. A szerző szerint pont ez a lean rendszer lényege, hogy amint felismerték a hibát, léptek, nem várva, hogy a fogyasztóknál lévő gépkocsik meghibásodjanak.¹

3. A mutatószámok és a számvitel kapcsolata

A hosszú távú stratégiai és a rövidebb időszakra vonatkozó operatív döntések előkészítéséhez és sikeres implementálásához naprakész és megfelelő formában elkészített információkra van szükség. Ezek az információk legtöbbször mutatószámok formájában jelennek meg, melyek lehetnek viszonyszámok (megoszlási, dinamikus, teljesítmény, koordinációs, területi összehasonlító és intenzitási), számított középértékek (számtani, harmonikus, mértani és kronologikus átlag, valamint helyzeti középérték) és indexek (értékindex, volumenindex és árindex). (Himber, Kapásiné Buza, Kovácsné Soós, 2006: 155–160.) A mutatók kialakításához szükséges alapadatokat a számviteli funkció ragadja meg a gazdasági változás megtörténte. Egyes adatok a vállalati információs rendszer más alrendszerében kerülnek nyilvántartásba, ezért van szükség integrált információs rendszer kialakítására, melynek alapját a számviteli alrendszer képezi. A hagyományos számviteli mutatók pénzügyi jellegűek és főként a pénzügyi jelentések adatai alapján állnak össze. Felmerül a kérdés, hogy a gyorsaságot, rugalmasságot és vevői értékeket preferáló lean rendszerek információs igényeit megfelelő módon ki tudják-e elégíteni a hagyományos számvitel által összegyűjtött és készített mutatószámok? Az 1. táblázat a klasszikus és lean rendszerek számviteli mutatószámai közötti különbségeket mutatja be.

Hagyományos számviteli mutatók	Lean rendszerek számviteli mutatói
<i>Pénzügyi jellegűek</i>	<i>Pénzügyi és nem pénzügyi jellegűek</i>
<i>Pénzügyi jelentések adatai alapján</i>	<i>Különbféle nyilvántartások alapján</i>
<i>Értelmezésük számviteli tudást igényel</i>	<i>Bárki számára érthető</i>
<i>Jelentések formájában</i>	<i>Vizualizálva a folyamatok helyszínén</i>
<i>Hagyományos költségelszámolási rendszer</i>	<i>Értékáram költségelszámolási rendszer</i>

¹ Autóipari ágazatban végzett kutatások igazolják a lean rendszerek pozitív hatását. Összehasonlítva a termeléssel kapcsolatos adatokat 1980-ban (klasszikus rendszer) és 1994-ben (már lean rendszer) a következő adatokat kapták:

a személygépkocsi fejlesztésének ideje 234 hétről 160 hétre csökkent,

- a fejlesztési költségek 40%-kal csökkentek,

- a személygépkocsinkénti átlag nyereség 250-ről 2 110 dollárra nőtt,

- a készletek átlagos forgási sebessége évente 10,4-ről 19,9-re nőtt,

- az átlagos készletidő 35,4 napról 20,9 napra csökkent (Novičević, 2008: 115.).

<p><i>Néhány példa:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - likviditási mutató - eladósodottsági mutató - készletek forgási sebessége - tőke megtérülési mutató 	<p><i>Néhány példa:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - szállítás határidőn belül - egy főre eső eladás - kirakodástól berakodásig eltelt idő - határidőn túli követelések - elsőre megfelelő - óránkénti kimutatás - egy termékre eső átlagköltség (direkt költségek, hetente) - félkésztermékek a felállított standardhoz képest - gépi kapacitások kihasználtsága
--	--

1. táblázat Számviteli mutatószámok

Amint a táblázatból is jól látható, a lean filozófia az egyszerűsége törekszik és serkenti minden dolgozó aktív bevonását a folyamatok folyamatos fejlesztésébe. Ebből kifolyólag a mutatószámok között jelentős szerepet kapnak a nem pénzügyi jellegű mutatók, melyeket bármelyik dolgozó megért, különösebb számviteli ismeret nélkül. Ezáltal maguk a dolgozók is tudják gyűjteni és rendszerezni a szükséges adatokat, valamint felismerik a hibajelzéseket. Ha sikerül elérni, hogy a hibákat azok felmerülésük pillanatában tudjuk észlelni, akkor azt gyorsan ki is tudjuk javítani, elérve ezzel a következő termék hibátlanságát. Ha elvárnánk szigorú formájú jelentések készítését és azok továbbítását a vezetőség felé, a hiba elhárítása elhúzódna.

A lean rendszerek mutatóinak jól érthetőeknek és láthatóaknak kell lenniük. Legtöbbször az adatok a termelési üzemekben kerülnek jól láthatóan táblára vagy egyéb kijelzőre, de például kanban kártyák használata esetén a kártyák hiánya vagy ottléte jelzi a szükséges teendőket.

A 'vevő számára értéket teremteni'-elvnek a hagyományos költségelszámolási rendszerek nem felelnek meg. Ezen rendszerek közös jellemzője, hogy „a közvetlen költségeket a költségviselőkhöz kötik, a közvetett költségeket pedig egyetlen vállalati szintű költségelosztási alap alapján osztják fel”. (Rac, Petkovič, 2008: 748.) Tehát így a tömegtermelést ösztönzik, hisz a termék önköltségi ára annál kisebb, minél több termékre oszlik szét az összköltség. Legtöbb esetben a kulcsok megválasztása nem ok-okozati összefüggés alapján történik, s ennek eredményeként az önköltségi árak sokszor torzulnak. A lean rendszerek értékáram költségelszámolást követelnek meg. Az értékáram mindazon folyamatok összessége, melyek értéket teremtenek a végső fogyasztó számára. Az értékáram költségelszámolási rendszer jelentéseit értékáramonként készíti és nem vállalati funkcionális egységekre lebontva. Egy egyszerűsített és lean elveken alapuló elszámolási rendszerről van szó. A lean filozófia a csoportmunkára helyezi a hangsúlyt, ami által megszűnik a funkcionális egységek fontossága, és a vállalatot, mint egészet tekintjük, melyben értékáramok mentén történik a vevői igények kiszolgálása. A dolgozók értékáramhoz vannak párosítva, így kevés azon egységek száma, melyek több

értékáramot is kiszolgálhatnak. Ennek köszönhetően kevés általános költség jelentkezik, tehát kevés felosztásra van szükség, vagyis az általános költség felosztási kulcs megválasztása nem hat ki nagymértékben az önköltségi ár torzulására. Mivel a lean rendszerek egyik alapelve a tökéletesség, minimálisra csökkennek a hibákból eredő költségek is. A just-in-time készletgazdálkodás biztosítja a készletek ellenőrizhetőségét, így elfekvő készletek és azok költsége nem jelentkezik, esetleg minimális mértékben. A nem kihasznált kapacitások költségét sem terheli költségviselőkre, hisz maga a termék nem használta a kapacitás kihasználatlan részét. Ez arra serkenti a döntéshozókat, hogy a kihasználatlan kapacitásokat aktivizálják valamilyen módon.

A hagyományos számviteli rendszerek a részvényesek és tulajdonosok érdekeit helyezik előtérbe, míg a lean rendszerek a vevői értéket. A hagyományos rendszerek eredményorientáltak, ezzel szemben lean rendszerben a fejlesztési javaslatokon és azok visszacsatolásain van a hangsúly. A lean szervezetek alkalmazkodnak és csoportmunkát várnak el, azaz dolgozói kreativitást és probléma megoldást, ami a hagyományos rendszerben nem található meg, ott felülről lefelé haladó irányítás és az emberek ellenőrzése figyelhető meg. A hagyományos menedzsmentrendszerek a vállalati szervezet átlagos optimalizálására törekzenek, míg a lean gondolkodás a rendszer hatékonyságára helyezi a hangsúlyt. (Stenzel, 2007: 71.)

Az előbbieken megállapítottuk, hogy a lean filozófiának pénzügyi és nem pénzügyi mutatószámokra is szüksége van. E mutatószámok rendszerének kialakításakor megfelelő figyelmet kell szentelni a kiválasztott mutatók tulajdonságainak, hogy valóban azt mutatják-e, amire a dolgozóknak vagy a vezetőségnek szüksége van, illetve hogy motiválják-e a dolgozókat a folyamatos fejlesztésre és a tökéletes munkára. Kennedy, Owens, Burney és Schoon kutatásai szerint három szempontból kell megvizsgálnunk a mutatószámokat:

1. Technikai szempontból,
2. viselkedési szempontból és
3. szervezeti kultúra szempontjából. (Kennedy, Owens-Jackson, Burney, Schoon, 2007: 35.)

E szempontok megvalósulásának ellenőrzését kérdőívek formájában tudjuk legjobban lekérdezni. Negatív válaszok esetén a mutatószámok rendszerének korrekciójára van szükség. E lekérdezést meghatározott időközönként el kell végezni, mert az idő múlásával, a folyamatok folyamatos fejlesztése következtében megtörténhet, hogy egyes mutatók már használhatatlanná, feleslegessé válnak, vagy a plusz munka, amit igényelnek, nem hozza meg a várt hasznot.

A technikai szempontok arra vonatkoznak, hogy a szóban forgó mutató segíti-e a menedzsereket a vizsgált probléma megoldásában. Amennyiben a mutatók technikai szempontból nem adnak választ az egyes problémákkal kapcsolatban felmerült kérdésre, szükségtelen azok használata, és újak megalkotásával kell foglalkozni. A viselkedési

szempont a mutatószám motiváló képességét elemzi, vagyis hogy a mutatók mennyire ösztönzik a dolgozókat a vállalat által kitűzött stratégiai célok megvalósítására. A kulturális szempont arra keresi a választ, hogy a vizsgált mutatószám milyen vélemény, illetve hozzáállást vált ki a vállalat szereplőiből. A 2. táblázat példákkal illusztrálva próbál átfogó képet nyújtani az említett szempontokról, a lean elvek tükrében.

Lean elvek	Technikai szempont	Viselkedési szempont	Kulturális szempont
Érték a vevőnek	<i>Fogyasztóknak szánt szolgáltatást méri?</i>	<i>Megfelel a stratégiai céloknak?</i>	<i>Vevői értéket tükröz?</i>
Értékáram	<i>Funkcionális vagy folyamatorientált?</i>	<i>Mire összpontosít a mérőszám?</i>	<i>Bátorít-e folyamatos fejlesztésre?</i>
Folyamat és igény	<i>Motiválja-e a problémamentes folyamatot?</i>	<i>Hogyan hat a dolgozó eredményére?</i>	<i>Mindenki a problémamentes folyamatra összpontosít?</i>
Emberek bevonása	<i>Ki használja fel az információt?</i>	<i>Milyen dolgozói viselkedést motivál?</i>	<i>Megfelelő adatot nyújt a döntéshozatalnak?</i>
Tökéletesség	<i>Változik-e időszakonként?</i>	<i>Érthető-e a mérőszám célja?</i>	<i>Biztosítja-e a feleslegek törlését?</i>

2. táblázat Mutatószámok minősége

4. Számvitel a lean-rendszerekben, esetleg lean-számvitel?

A munka célja annak felderítése, vajon milyen szerep jut a számvitelnek az egyszerűsége törekvő lean rendszerekben. Az előző fejezetekben leírtak alapján elmondható, hogy még ha első ránézésre úgy is tűnik, hogy a számvitel felesleges funkció, hisz a lean elvek szerint minden dolgozó részt tud venni az adatok megragadásában és felismerésében, mégis be kell látnunk, hogy a számvitelre szükség van. Az azonban bizonyos, hogy a lean rendszerek számvitele nem ragadhat meg a hagyományos könyvelés szintjén, át kell alakulnia. Könyvelés helyett számvitelről kell beszélnünk, mely a könyvelés, azaz nyilvántartás mellett tervez, elemez, felügyel, informál és tanácsot ad. A lean rendszerekben a könyvelők feladatköre át kell, hogy alakuljon tanácsadó szerepkörre, hogy segíteni tudják a vállalat többi dolgozóit az adatok nyilvántartásában, tanácsokkal lássák el őket, milyen adatokra lehet még szükség, milyen adat hol található, és egyéb kérdésekben. Fontos, hogy kaizen-gyűlés alkalmával számviteli dolgozókat is vonjunk be a folyamatos fejlesztési munkálatokba.

A vállalati rendszer akkor lesz igazán lean rendszer, ha a számviteli funkció is a lean elveknek megfelelően szerveződik. Különböző szakirodalmak különböző lépéseket javasolnak a számviteli részleg lean-né alakításához. Cunningham a következő tíz, egymással kapcsolatban álló tevékenység alkalmazását javasolja:

1. Részvétel a vállalat többi részének lean fejlesztésében – a számviteli alkalmazottak részvétele kaizen-megbeszéléseken kölcsönösen hatékony, ugyanis a számviteli dolgozók könnyebben megértik a lean elvek lényegét, a pazarlások kizárásának fontosságát valamint a vállalat többi részének működését, ugyanakkor a vállalat többi dolgozója nem tekint többé a számvitelre elszigetelt egységként, hanem elkezd pénzügyi jellegű számokban és kifejezésekben is gondolkodni.
2. Folyamatos fejlesztés elve – a vezetőknek meg kell győzni a munkásokat, hogy merjenek gondolkodni és fejlesztési javaslatokat tenni, hisz ezáltal a maguk munkáját is könnyítik, ugyanakkor a stratégiai célok megvalósításához is hozzájárulnak.
3. Hónap végi elszámolások optimalizálása – készítsünk táblázatos vagy grafikonos kimutatást a hónap végi elszámolások körül adódó tevékenységekről, azok időigényességéről és a munkások tevékenységéről. E folyamat modellezésével kizárható számos pazarlás.
4. Pénzügyi adatok felhasználásának optimalizálása – helyezzük a hangsúlyt a vevői értékekre, ez esetben vevőnek a vállalat többi dolgozója számítanak. Derítsük ki, milyen adatokat használnak valóban a számvitel által készített jelentésekből, és az adatokat milyen formában és módon használják. Ezáltal szintén kizárhatunk nem értékteremtő tevékenységeket, és egyidejűleg elérjük a nyújtott információk hasznosságát.
5. Érthető nyelvre fordítás – a számviteli adatokat mindenki számára érthető nyelven kell megjelentetni, hogy az információk valóban hasznosíthatóak legyenek, és nyilvánvaló legyen azok pontos jelentése.
6. Lean mutatószámok kialakítása – a számvitelnek a vállalat többi részével együttműködve lean elveket támogató mutatószámokat kell kialakítania. Sokszor ezek az adatok meg is találhatók az információs rendszerben, csak tudni kell felismerni és kinyerni őket.
7. Számviteli pazarlás megszüntetése – amint a munka első fejezetében szó volt róla, az automatizálható rutin könyvelési feladatokat gépesíteni kell, hogy a számviteli dolgozóknak több idejük maradjon értékteremtő feladatok végzésére, úgy mint elemzés és tanácsadási tevékenységek.
8. Hagyományos költségelszámolási rendszer helyettesítése – a hagyományos költségelszámolási rendszer helyett alakítsuk ki az értékáram költségelszámolási rendszert, vagy egyéb újabb elszámolási módot, mely az önköltségi ár valós nagyságát igyekszik megragadni.
9. Kanban használat – amennyiben a készletgazdálkodásba bevezetjük a kanban kártyák használatát, a számviteli munkának alkalmazkodnia kell, és elérhetővé válik az egyszerűbb nyilvántartás, hisz a számlázási módszer is leegyszerűsödhet.

10. Tanácsadás akár más vállalatoknak is – amikor kialakítottuk a lean rendszert az egész vállalatban, a tapasztalatokat átadhatjuk más vállalatoknak is, ezáltal újabb ismeretekhez jutunk, amely lehetővé teszi újabb hatékony ötletek felmerülését. (Stenzel, 2007: 213.)

Az így kialakított lean számvitel képes lesz:

1. pontos, naprakész és érthető információkat biztosítani a lean rendszer működésének és folyamatos fejlesztésének ösztönzéséhez,
2. lean eszközök használatával megszüntetni a számviteli funkcionális belüli pazarlásokat,
3. nemzetközi számviteli standardok alapján elkészíteni az év végi kötelező pénzügyi jelentéseket,
4. ösztönözni a folyamatos fejlesztés fontosságát a vállalat minden szintjén, támogatva az emberi erőforrásba való befektetéseket. (Maskell – Baggaley, 2006: 36.)

Sajnos az emberekben természetükből fakadóan benne van az ellenállás az új iránt. A lean számvitel kialakítása is számos akadályba ütközhet. Ismerve azonban az akadályok fennállásának lehetőségét, könnyebbé válik azok leküzdése. A lean számvitel kialakítását nehezítő tényezők az ember, gép, anyag, módszer, mérőszám, környezet és a vállalati szervezet felépítése.

Johnson és Kaplan szerint az ügyviteli számvitel fejlődésében 1920 és 1985 között bekövetkezett stagnálásnak a legfőbb oka a számviteli oktatás állami számviteli orientációja volt. (Johnson – Kaplan, 1987: 127.) A könyvelőknek el kell szakadniuk a pénzügyi számvittelhez való ragaszkodástól és nyitniuk kell a vezetőség információs igényei felé, alkalmazva az ügyviteli számvitel eszközeit. A csoportmunkát támogatva a könyvelőknek tanácsadókká kell válniuk a vállalatban belül, hogy segíteni tudják a többi dolgozó tevékenységét. Igaz, hogy a tanácsadó szerep komolyabb, mégis a legtöbb könyvelő fél az újtól, mert attól tart, elveszíti eddigi szerepkörét, és talán nem tud alkalmazkodni a lean elvek elvárásaihoz.

Főként a nagyobb vállalatok hagyományos könyvviteli rendszerük modernizálása érdekében ERP (Enterprise Resource Planning) rendszert vezettek be, amely nagy befektetésekkel járt. Mivel a lean filozófia az egyszerűsége törekszik, megtörténhet, hogy nem lesz szükség a drága ERP rendszer minden egyes elemére, vagyis kihasználatlan kapacitásunk jelentkezik, amely elszülte a költséget. Ez arra ösztönözheti a vállalatot, hogy továbbra is erőltesse a drága rendszer használatát, ahelyett, hogy egyszerűbb rendszerre térnének át.

A hagyományos számvitel által és számára nyilvántartott adatok főként pénzügyi jellegűek. A lean gondolkodás nem pénzügyi jellegű mutatók használatát is elvárja, amelyek lehet ugyan, hogy nyilvántartásba kerülnek, de nem biztos, hogy a megfelelő helyen és időben. Megeshet, hogy egyes esetekben a termelési dolgozók kézi nyilvántartása a legmegfelelőbb.

A módszereket tekintve a hagyományos költségelszámolási rendszerek jelentős önköltségi ártorzulást okozhatnak, amelyet új elszámolási rendszer bevezetésével tudunk kiküszöbölni. De a már régóta használt módszerről igen fáradalmas munkával lehet áttérni az újra, így egy újabb akadályról beszélhetünk.

A mérőszámok iránt támasztott lean követelmények szintén nehézségként jelennek meg.

Amennyiben a környezet és a vállalat szervezeti felépítése elfogadja a lean gondolkodásmódot, vagyis horizontálisan és értékáram szerint csoportosul a vállalat felépítése, előtérbe helyezve a csoportmunka fontosságát, az összes akadály leküzdhetővé válik. Nagyon fontos, hogy a felső vezetői szint is felismerje az új menedzsment filozófia lényegét, fontosságát és alkalmazásának előnyeit.

Zárszó

A lean menedzsment filozófia új vezetői és dolgozói hozzáállást követel meg. Mint minden új esetben, számos kihívással és akadállyal találkozunk az, aki be szeretné vezetni, és a siker sem garantált. A lean elvek szerint működő vállalatnak szakítania kell a hagyományos gondolkodással, és az egész lean koncepciót alkalmaznia kell, nem csak a szimpatikusnak tűnő részeit. Az egyszerűsége törekvő lean gondolkodás nem veti el a számviteli funkció fontosságát, sőt újabb szintre emeli a könyvelői tevékenységet.

Egy rendszer akkor komplett, ha annak minden része összhangban van egymással. Ha lean, azaz karcsúsított vállalatról beszélünk, akkor a számvitelnek is lean elvek szerint kell felépülnie. A számvitelnek a vállalat dolgozóit „belső vevőknek” kell tekintenie, akik számára értékes információkat kell szolgáltatni, ezért elemezni kell a számviteli tevékenységet is, hogy ki tudjuk zárni az idő-, energia- és anyagpazarlással járó folyamatokat. Mindenképpen olyan mérőszámok kialakítására kell törekedni, melyek mindenki számára érthetőek, és nem utolsó sorban, támogatják a folyamatos fejlesztés elvét. A megfelelő adatok kiválasztásában és összegyűjtésében a számviteli dolgozók sokat tudnak segíteni a vállalat többi alkalmazottjának. Nem szabad szem elől téveszteni a rugalmasság fontosságát, aminek eredményeként a lean számvitelben a naprakész információk fontosabbak, mint az adatok pontossága.

Egy olyan filozófiáról van szó, mely mindig a jobbra törekszik, így a számviteli tevékenységet és adatokat is állandóan elemezni kell technikai, viselkedési és kulturális szempontból, ezzel serkentve a folyamatos fejlesztési ötletek megjelenését és sikeres alkalmazását. A vizsgált filozófia Szerbiában még nem hódított teret, de remélhetőleg a vállalatok vezetősége idővel rájön az új módszer nyújtotta előnyökre, és kész lesz átalakítani vezetői technológiáját az új elvárásoknak megfelelően.

Felhasznált irodalom

- HIMBER Péter – KAPÁSNÉ BUZA Mária – KOVÁCSNÉ SOÓS Piroska 2006: Számvitелеlemzés II. Budapest: Perfekt
- JOHNSON, Thomas – KAPLAN, Robert 1987:
Relevance Lost: The Rise and Fall of Management Accounting. Boston: Harvard Business School Press
- KENNEDY, Frances – OWENS-JACKSON, Lisa – BURNEY, Laurie – SCHOON, Michael 2007: How do your measurements stack up to lean?, Strategic Finance, 2007. 33-41.
- MASKELL, Brian – BAGGALEY, Bruce 2006:
Lean Accounting: What's it all about?, Target 2006/1. 35-43.
- NOVIĆEVIĆ Blagoje 2008: Lean sistemi proizvodnje kao izazov upravljačkom računovodstvu. In: 12. Kongres, Zadaci računovodstvene, revizorske i finansijske profesije nakon potpisivanja sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa Evropskom Unijom. Szerkesztette: MIKEREVIĆ Dragan. Banja Vrućica: The Association of Accountants and Auditors of Republic of Srpska, 113-123.
- RAC Livia – PETKOVIĆ Đerđi 2008:
Current cost accounting methods – challenge for accounting profession. In: National And Regional Economics VII, Zbornik radova, Szerkesztette: ŠOLTÉS Vincent. Košice: Technical University of Košice, Faculty of Economics, 745-751.
- RAC Livia – PETKOVIĆ Đerđi – LEKOVIĆ Božidar 2009:
Performance measurement of lean systems – challenge for accounting profession. Strategic management 2009/4. nyomdában
- SEARCY, DeWayne 2004: Aligning the Balanced Scorecard and a Firm's Strategy Using the Analytic Hierarchy Process, Management Accounting Quarterly 2004/5/4. 1-10.

STENZEL, Joe (szerk.) 2007: Lean Accounting. Best practices for sustainable integration. USA: John Wiley & Sons Inc.

TOZAWA, Bunji 1995: The improvement engine: creativity & innovation through employee involvement: the Kaizen teian system. Vancouver: Productivity Press

A kötet szerzői

Ágoston Palkó Emese (1977, Nagyvárad)

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Barta Elek

Barta Viktória (1982, Gyula [Kárpátalja])

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományok Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Rác Anita

Ferenc Viktória (1984, Palló)

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Csernicskó István

Ladányi Krisztina – (1984, Ungvár [Kárpátalja])

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajztudományi Doktori Iskola

Magyari Sára – (1976, Lugos [Erdély])

Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Doktori Iskola

Témavezető: Péntek János

Mészáros Attila (1980, Vágsellye)

(Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola)

Témavezető: Dr. Knipf Erzsébet, prof. dr. Werner Holly

Molnár Georgina (1984, Beregújfalu)

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajz és Kulturális Antropológia Doktori Program

Témavezető: Dr. Ujváry Zoltán

Novák Anikó (1984, Zenta)

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Virág Zoltán

Rác Livia – Vajdaság

Újvidéki Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, menedzsment és Ügyvitel Doktori Program

Témavezető: Dr. Petkovics Györgyi

Vince Tímea (1982, Gyula [Kárpátalja])

Debreceni Egyetem Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományok Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Szabó György

Zsigmond Adél – (1985, Barót [Erdély])

Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola